

A NÉPESEDÉSI ELMÉLET

UJABB FEJLÖDÉSE.

Dr. Navrátil Ákos

egyetemi professzor úrnak

szíveskedésére jókívánságokkal

Debrecen, 1906. máj. 10.

IRTA:

Kovács

DR. KOVÁCS GÁBOR.

HEGEDŰS ÉS SÁNDOR
KÖNYVKERESKEDÉSE
DEBRECENBEN.

1906.

Jelen dolgozat, melynek nagyobb része az itt adott szövegten-
tőbb helyen lényegesen eltérően a *Közgazdasági Szemle* 1906. évi
áprilisi és májusi füzetében (217—229. és 322—335. old). már
megjelent, szerző jogtanári székfoglaló értekezéséül szolgált, s mint
ilyen adatott ki a debreceni ev. ref. főiskola akadémiai tanszakainak
az 1905—06. tanévről szóló *évkönyv*-ében. S bár magában véve be-
fejezett egésznek képez, csak irodalomtörténeti részéül tekintendő
egy nagyobb népesedélméleti tanulmánynak, melynek alapjait
azonban az utolsó VIII. pontban — ha csak nagy vonásokkal is —
feltüntetni igyekezik.

312(01)

K77

M. KÖZGAZD. EGYETEM
S. Helt. sz. ~~u - 30370~~
58655

A NÉPESEDÉSI ELMÉLET ≡ UJABB FEJLŐDÉSE. ≡

IRTA:

Dr. KOVÁCS GÁBOR.

HEGEDÜS ÉSSÁNDOR
KÖNYVKERESKEDÉSE
DEBRECENBEN.
1906.

34391

MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI
EGYETEM KÖNYVTÁRA

1986

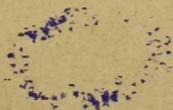
2000-01-10

1986.01.10. AZDA SAGTUCOMANILERS
KEMERLEKNEZ

DR. MANDELLÓ GYULÁNAK

HÁLÁVAL ÉS IGAZ BARÁTSÁGGAL.

K. G.

A társadalmi tudományoknak a népesedéstan mostoha gyermeke. Igaza van Mandelló Gyulának, midőn Hansen könyvét¹ bírálva, azt mondja, hogy a gazdaságtan és a statisztika — mintegy szülei — egyaránt elhanyagolták nevelését. A statisztika kisszerű, részletes kiművelésével foglalkozik ugyan, de általános, nagyszabásu alkotást a népességről fel nem mutathat. A gazdaságtan csekély érdeklődését pedig legjobban az jellemzi, hogy rendszeres munkáiban legtöbbször csak a „függelék“ szerepe jut a népesedési tannak.²

Százhét év telt el már Malthus könyve első kiadásának megjelenésétől, s a második, fontos változtatást tartalmazó kiadás is több, mint száz éve látott napvilágot³ és népesedési elmélet máig sem haladt sokkal előbbre, mint a hogy azt megalkotója formulázta. Pedig ezen az elméleten alapszik sok más gazdaság-politikai elmélet s ha az alapot nem fejlesztjük, a reá támaszkodó elméletek is szenvednek miatta, a mint megérzi ezt a sociologia, mely szerintünk éppen a népesedési tanra kell, hogy alapítsa épületét.

* * *

¹ Georg Hansen: *Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch, die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen.* München, 1889.

² *A népesedési tan egy újabb irányáról.* Budapesti Szemle 62. köt. 1890. 411. oldal.

³ A Londonban 1803. június 1-én kelt előszó szerint a II. kiadásban maga Malthus mondja: „Első sorban annyira távolodtam el az első kiadástól, hogy a népesség szaporodásában egy további akadály ható erejét is felveszem, mely nem a bűn, vagy a nyomor alá tartozik, és hogy a későbbi részekben az első kísérlet komor következtetései közül egyiket-másikat enyhíteni iparkodtam.

A tudomány előtt már régi kérdés, miként lehetne az emberiséget nyomorától és szenvedéseitől megszabadítani. De a jólét, a boldogság és a gyönyör nem a tudomány által adható tényezői az emberiség életének; a tudomány csak azt van hivatva megállapítani e kérdésre adandó feleletében, hogy melyek azok az okok, a melyek a haladás útjában állanak, a tudomány csak az utat mutathatja meg, a melyen haladva a fejlődést gátló akadályok egészben vagy részben mellőzhetők.

Ha minden történeti kornak képe irodalmában visszatükröződik, s a „Wealth of Nations“ valóban az „industrial revolution“ öntudatosan megfestett képe, az ipari forradalom és technikai haladás philosophiája,¹ akkor Adam Smithnek a természetjogon alapuló szabadversenyi rendszere, a régi privilegiumoknak és a fejlődés akadályainak megszüntetéseért folytatott politikai követelésesei önként kellett volna, hogy a socialis és a gazdasági érdekek közötti harmoniát létrehozzák. De e harmonia nem akart megvalósulni, a Smith-féle elmélet az angol munkásságnál éppugy, mint a polgári ideologusok nagy részénél hitelét veszítette. A munkásság insége égre kiáltott, a socialismus felemelte fejét, az ipari forradalom kíséretében járt nyomor nagyobbak tűnt fel számbelileg, borzasztóbbnak hatásában, tömegesebbnek, concentráltabbnak, fájdalmasabbnak, a szegényügyi törvényhozás „allowance“-segélyezési rendszere mitsém ért, az ipari forradalmat nyomon követte a társadalmi forradalom. Ekkor, 1797-ben adta ki Godwin az „Enquirer“-t,² a maga egyenlőségi rendszerét, s ebben védi azt a két alapprincipiumot, hogy a jelen nyomora, insége csak a helytelen socialis organisatio resultatuma és hogy okos socialis organisatio mellett minden nyomorúság és minden szükség nyom nélkül el fog tűnni. Godwin itt, azonkívül, hogy egy tényt történetileg állapít meg,

¹ Lásd Mandelló Gyula: *Ipari forradalom*. Különlenyomat a Közgazdasági Lexikonból. Budapest, 1900. 35., 37. old.

² *The Enquirer: reflections on education, manners and literature*. London, 1797.

jóslatot is tesz a jövőre nézve, de e jóslat az ő állításából önként folyik, állítása és jóslata lényegében egy, hogy t. i. minden osztálykülönbség és az ebből származó nyomor csak történelmi kategóriák; a jövőben ezt a nyomort el lehet és el is fogják kerülni, s a jövőben, helyes socialis organisatio mellett, nem lesz osztálykülönbség és nem lesz nyomor.

Optimistikus sociologiai elmélet ez s a ki ezzel egy pessimistikusat akar szembe állítani, a ki tehát nem egy collectivistikus, hanem alapjában minden egyenlősítési ideál ellen küzd, annak, mint Oppenheimer mondja, szükségképpen azt kell állítania, hogy a nyomor és az inség nem históriai, hanem immanens kategóriák; az osztálykülönbségnek a múlt és a jelen ebből fakadó nyomorának meg volt és meg van a biztos alapja, ez azonban maga a természet kérlelhetetlen szigoruságu törvénye, tehát el nem kerülhető s nem is fogjuk elkerülhetni.^{1 2}

Ezt állította Malthus (1766—1834.) a maga pessimistikus, tehát egyuttal antisocialistikus és antiutopistikus sociologiai telfogása alapján, a midőn ő a haladást, a boldogulást gátló tényezőt magában az emberiségben találta, a midőn szerinte a minden élő lénynek természetes törekvése: fajának szaporítása és utódaiban fentartása oly arányban történik, mely az életfentartás eszközei szaporodásának arányát tulszárnyalja. Ha a szaporodási tendenciának teljesen szabad utja van, — az északamerikai Egyesült Államok példáját hozva fel, — ugy Malthus szerint az emberiség száma legalább is minden 25. évben megkétszereződik; elmélete ez első részét oly geometriai progressio alakjában állítja fel, mely haladványnak első tagja az ez idő szerinti népesség száma, quotiense kettőt, s azon

¹ Franz Oppenheimer: *Das Bevölkerungsgesetz des Th. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie*. Darstellung und Kritik. Berlin—Bern, 1901. 4—5. old.

² Az emberiség szaporodásának törvénye Malthus szerint csak az organicus szaporodás általános törvényének specialis esete: „the constant tendency in all animated life, to increase beyond the nourishment prepared for it.”

időköz, mely alatt a haladvány további tagja eléretik, 25 évet tesz. Ezzel szemben a létfentartásra szolgáló eszközök szaporodásának arányát megállapító tételt — bár Malthus itt csak általános példák után ítél, de számításokat nem eszközöl — szintén egy matematikai képlet alakjában formulázta, mely ismét egy progressiót ad, de ez már arithmetikai s kezdő tagja a létező összes létfentartási eszközök mennyisége, a haladvány tagjai közötti differentia e mennyiséggel egyenlő, s azon időkhöz, mely alatt a haladvány tagjai a következő tagok mértékére növekednek, 25 esztendő.¹ Az aránytalanság, mely a két progressió összevetéséből kitűnik, midőn egyfelől 1, 2, 4, 8, 16, 32, — másfelől pedig 1, 2, 3, 4, 5, 6, — áll egymással szemben, szembeötlő, de ebből, mint kiindulási pontból levonja Malthus a következtetéseket: a népesség tényleges szaporodását szükségképen a létfentartási eszközök mennyisége determinálja, ez vet gátat a népesség szaporodási tendenciájának tényleges megvalósulása elé, s egyensúly létesül a népesség mennyisége és a létfentartáshoz szükséges eszközök mennyisége között. Az

¹ Thomas Robert Malthus: *An essay on the principle of population, or a view of its past and present effects on human happiness, with an inquiry into our prospects respecting the future removal or mitigation of the evils which it occasions.* 1878. — 8. kiadás. — Magyarul is birjuk e munka fordítását György Endrétől: *Tanulmány a népesedés törvényéről*, Budapest, 1902. cimen. — Itt a Stöpel-féle II. kiadás (1900.) van használva. 8—9. old. — Malthus 1798-ban névtelenül adta ki munkáját: *An essay on the principle of population, as it effects the future improvement of society* cimen.

A mi pedig a szövegben fenn mondottakat: a geometriai és arithmetikai progressio fenti elemzését illeti, teljesen igazat kell adnunk Soetbernek, ki *Die Stellung der Sozialisten zur Malthus-schen Bevölkerungslehre.* Berlin 1886. című munkájában erős hangsúlyozással és teljesen Malthus szellemében elemzi így e haladványokat. Mert minden jelentés és értelemnélküli a Malthus tétele, ha azt, mint legtöbbször történik, úgy foglalják össze, hogy: a népesség tendenciája geometriai progressióban szaporodni, a létfentartási eszközei pedig legfeljebb csak arithmetikai progressióban szaporíthatók. A haladvány kezdőtagja, a quotiens illetőleg differentia nagysága, a megkettőződési periodus, mind oly pontok, melyeket e tétel formulázásánál tekintetbe kell venni,

egyensulyt azonban oly tényezők hozzák létre, melyek mint a népesedés positiv (vagy más szóval repressiv) és praeventiv akadályai szerepelnek.¹ Az első csoporthoz tartozók a népesség fölösleges mennyiségét semmisítvén meg, nyomják le a népesség számát a létfentartási eszközök mennyisége által meghatározott színvonalra s magukban foglalnak minden, a bünből és nyomorból származó körülményt, a mely akármely módon is hozzájárul az ember élteinek megrövidítéséhez : mint minden egészségtelen foglalkozás, nehéz munka, az időjárás viszontagságai, nagy nyomor a gyermekek rossz táplálkozása, nagy városok, mindennemű kicsapongás, a betegségek és járványok egész serege, háboru, dögvész és éhínség.² E repressiv akadályokkal szemben, melyek az állatok és az alacsony culturfokon álló emberek életére birnak teljes hatályossággal, állanak a második csoportba tartozó, vagyis praeventiv akadályok, melyeknek célja nem a már meglevő népességfölösleget megsemmisíteni, hanem a felesleg létrejövetelét megakadályozni ; ezek vagy immorálisak, mint a nemi ösztönnek házasságon kívüli, tehát erkölcstelen módon való kielégítése, melyből gyermek csak ritkán, vagy éppen nem származik, vagy morálisak, mint a nemi ösztön kielégítése nélkül való tartózkodás a házasságtól, az „erkölcsi önmegtartóztatás“, a „moral restraint.“ És csak az eszes ember előtt válik lehetségessé, hogy kikerülje azokat a súlyos következményeket, melyeket a nemi ösztönnek féken nem tartása magával hoz s az a haladás útja, hogy az erkölcsi felelősség érzete növekedvén a cultura előhaladásával, az erkölcsi megtartóztatás, mint praeventiv tényező jut szerephez s ez az erkölcsi önmegtartóztatás kell, hogy feltétlen kötelelességképpen vésődjék be mindazok lelkébe, kik családalapításra kilátással nem birnak.

¹ Malthus „positive checks“-nek nevezi azon akadályokat, melyeket Roscher „repressiv“-eknek nevezett el (*System der Volkswirtschaft*. I. köt. 272. és köv. §-ok.); de épp oly joggal mondhatni, hogy a „preventive checks“ is „positiv“ akadályok. V. ö. H. Soetbeer id. munkája 4. old. 1 jegyzet.

² Malthus id. munkája 8, 13. old.

I.

A népesedési elmélet vizsgálatánál és egyes új irányai kijelölésénél szükségképpen a túlnépesedés kérdéséből kell kiindulni.

Malthus munkájának első fejezetében, a hol annak feladatát megjelöli, s a népesség és a létfenntartás eszközei szaporodásának arányát megállapítja épp úgy, mint e mű számos más helyén is, a túlnépesedésre utal; ő természeti törvényről beszél, a mely, mint ilyen, multban jelenben és jövőben egyaránt érvénynyel birt, bir és birni fog s minden animalis életben állandónak látja azt a tendenciát, hogy a létfenntartás eszközeinek mértékén túl szaporodjék.¹ Ez pedig az absolut túlnépesedéshez vezet, oly állapothoz, melyben a létfentartáshoz szükséges eszközök a meglevő népesség számára nem elégségesek, midőn a népfeleslegnek szükségképpen éhhalállal kell elpusztulnia. A népesség ily arányu szaporodásra való tendenciáját azonban Malthus — a népesség szaporodásában különben is természeti törvény nyilvánulását látván — az emberiség történelmének minden phasisán felfedezi és szerinte ez a társadalom különböző fokú fejlődésének átnézetéből világosan és tisztán kitünik.²

Mindezt tisztázni pedig a miatt fontos, mivel a túlnépesedés kérdése, vagy inkább a Malthus által rajzolt

¹ Id. munkája : 3. oldal. De a továbbiakban is : 21, 71—72, 405, 408, 412—13, 431. stb. old.

² Id. m. 4. old.

túlnépesedés más irányu felfogása képezi a mai malthusianismus „punctum saliens“-ét.

A mai malthusianisták, mint magok mondják, elfogadják a Malthus nevéhez fűződő elméletet, s ha a matematikai formulázást elvetik is és a theoria egyik-másik tételét csak megszorítással vagy alaposabb megokolással teszik is magukévá, saját kijelentéseik szerint alapján egy az ő theoriájuk a Malthuséval. De ez csak a felszínen mozgó vizsgálat mellett állhat meg, mert — ha Malthus alapgondolata a népesség szaporodását illetőleg csakugyan az, mi fentebb, mint absolut túlnépesedés volt jelölve, már pedig ez a gondolat az „on population“ egészén átvonul, — a mai malthusianisták sehol sem mutathatják fel irataikban azt, hogy ők a népesedés törvényét az az ember gazdasági életének bármely fokára, multa jelenre és jövőre nézve egyaránt érvényes s legfontosabb problémának tekintenék, mert ők a népesedési törvényt egyedül a jövő problémájának tekintik. Így, Malthus alapgondolatát véve figyelembe: Malthusnak feltétlen követője manapság már nincsen s azoknál, a kik ma magukat malthusianistáknak vallják is, a népesedési elmélet már átalakuláson ment keresztül. Ezt az átalakulást azonban talán ők maguk sem veszik észre és azt sem, hogy közöttük, a kik saját kijelentéseik szerint, egy nézetten vannak, jelentős eltérések forognak fenn, a mint erre legujabban egy antimalthusianista, Oppenheimer bennünket figyelmeztet.

Ha a mai malthusianismust tekintjük s ez irány mihozzánk is közelebb álló képviselőinek népesedéstani munkáit vizsgáljuk, lépten-nyomon ki fog tűnni, hogy Malthusnak „túlnépesedés“ és „tendentia“ kifejezései az írónál oly félreértésekre adtak okot, melyek őket valójában a népesedési elmélet Malthus munkájában meglevő alakjának teljes feladásához — de tudtokon kívüli feladásához — juttatták.

Oppenheimer érdeme — bármily kevésbé legyen is kedves e név a malthusianismus előtt — e tény feltárása körül elvitathatatlan.

Roscher Vilmos elismeri a túlnépesedés lehetőségét,

de nem a „moral restraint“ útján tartja azt visszaszoríthatónak, hanem a gazdasági, illetőleg a socialis organisatio javítása útján. Ámde a Malthus túlnépesedése nem socialis körülményekre hanem a természet fukarságára visszavezethető túlnépesedés, a Roscheré relativ, míg amaz természeti törvény erejével bíró, absolut túlnépesedés.¹ Roscher álláspontja tehát egészen megegyez a Godwinéval, ha nem is tartja vele együtt a socialistikus organisatiót az egyedül üdvözítőnek.²

Igy van ez Wagner Adolfnál is, ki határozottan kijelenti, hogy a népesedési törvény csak socialis törvény és ha azt természeti törvénynek ismerik el, azzal csak az antimalthusianisták malmára hajtják a vizet. Az absolut túlnépesedés csak „abnormalis időben,“ „különösen kedvezőtlen körülmények között lehetséges,“ „általánosan csak a gazdasági élet primitivebb fokain“ s a mi ma túlnépesedés, az csak relativ.³

Rümelin Guszláv, bár magát Malthus meggyőződés-teli hívének állítja, Malthus tanait teljesen feladja, a midőn kijelenti, miszerint abban az esetben, ha valóban úgy lenne, a mint Malthus gondolja, hogy t. i. a népesség szaporodása csak a tápszerekhez van kötve és hogy a népesség ereje és tendenciája a létfenntartási eszközök határainak állandó túllépése és csak különböző akadályok által szoríttatik e határok közé, akkor az emberiség tulajdonképpen haladása úgy gazdasági, mint erkölcsi vonatkozásban el nem képzelhető. Rümelin más törvényt tesz tehát a Malthusé helyébe, azt, hogy minden nép, mely erkölcsi tekintetben haladásra hivatott, azzal a tendenciával bír, hogy bevételeit gyorsabban szaporítsa, mint tagjai számát s a személyek szaporodásával egy állandóan

¹ *System der Volkswirtschaft*. I. kötet *Grundlagen der Nationalökonomie*. Az ötödik könyvben: *Theorie der Bevölkerung* alatt. 12 kiadás Stuttgart, 1875.

² V. ö. Oppenheimer id. m. 66—71. old.

³ *Grundlegung der politischen Ökonomie*. 3. kiad. Leipzig, 1893 I. rész 2 felkötet. 643. és köv. old, id, Oppenheimernél 79—85. old.

növekvő távolságban maradjon vissza a gazdasági eszközök szaporodása mögött.¹

És körülbelöl így van ez a többi írónál is, kik Malthus követői, Elster is,² Fircks is,³ sőt Wolf,⁴ Cohn,⁵ és Ratzel is,⁶ ugyanabba a hibába esnek: e malthusianisták — a mig Malthus absolut tulnépesedésről beszél, a természet kérlelhetlen törvénye folytán bekövetkező tulnépesedésről — csak relativ tulnépesedéstől tartanak, melynek bekövetkezését is hol „lehetséges“-nek (Roscher,) hol „valószínű“-nek (Wagner), hol „szükségképpeni“-nek (Rümelin) hiszik, de ez állapot létesítőjéül csak a meglevő népesség száma és a társadalmi szervezet közötti aránytalanságot veszik fel, a mitől félnek, az csak a socialis complicatiók okozta relativ tulnépesedés.

Van azonban más faja is a mai malthusianismusnak; ez szintén csak a jövőt kutatja, de már nemcsak relativ tulnépesedéstől fél a közel jövőben, hanem absoluttól a távolabbiban s azt nem a socialis organisatio és a népesség száma közötti aránytalanságból látja származni, hanem okát abban találja, a miben Malthus: a népesség száma és a lehetséges tápszermennyiség közötti aránytalanságban. Ez az irány már közelebb áll Malthushoz, mint az előbbeni, de mégis különbözik tőle abban, hogy azt a aránytalanságot csak a jövőre várja, mig Malthus ezt minden gazdasági fokra érvényesnek vette fel.⁷

A mióta a tiszta naturalgazdaság stadiumát túlhaladta az emberiség, feltartóztatlanul játszódik le szemünk

¹ *Reden und Aufsätze* Tübingen 1875. „Über die Malthus'sche Lehre“ című dolgozatban. 305. s köv. old.; id Oppenheimernál id. m. 74. oldal.

² *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Jena, 1899. II. kiadás II. kötetében irt tanulmánya „Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik.“ 703—773. old.

³ *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik*. Leipzig, 1898.

⁴ *Sozialismus u. kapitalistische Gesellschaftsordnung* Stuttgart, 1892.

⁵ *Volkswirtschaftliche Aufsätze*. Stuttgart, 1892.

⁶ *Völkerkunde*. Leipzig und Wien, 1894.

⁷ V. ö. Oppenheimer id. m. 90—91. old.

előtt egy hatalmas fejlődésnek új phasisa: az egykor egymástól izolált gazdaságok mindinkább jobban organizált (differentiálódott) összgazdasággá való integrációja. Ez a processus elkezdődött már azzal, a midőn a falusi takács abbahagyta az östermelést és ipari termékeket „exportált” az ő, addig autonom gazdasága köréből, hogy azért élelmiszereket „importálhasson.” A processus tovább folytatódott, a midőn az első „város” megalakult, hogy a környező vidékkel együtt egységes városi gazdasággá integrálódjék. Az ily városi gazdaságok territorialis gazdasággá, ezek nationalis gazdasággá olvadtak össze s most az a további lépés, hogy internationalis gazdasággá alakuljanak a nationalis gazdaságok, azzal a tendenciával, hogy e processus nem fog előbb meg szünni, a míg földünknek minden egyes gazdasága egyetlen, legfinomabban differentiált, legnagyobbserűben organizált világgazdasággá össze nem olvadt.¹

Mindezt pedig azért kell szem előtt tartanunk, mivel a tudomány még ma is legtöbbször csak a nationalis gazdaság álláspontján áll és így a modern gazdasági jelenségek mértékegyégét nem tudja megtalálni. A kik a Malthus-féle elméletet azon az alapon utasítják vissza, hogy a termelési technika javulása mellett tulnépesedésről szó sem lehet, elsősorban a fentebb vázolt fejlődési processust kell, hogy szem előtt tartsák.

Ravenstein angol geographus a „British Association” geographiai és gazdasági osztályai előtt tartott előadásában²

¹ Ez a gazdasági élet fejlődési fokaira vonatkozólag Schmoller felfogását tükrözteti vissza. Lásd Schmoller: *Anzeige des Bücher'schen Buches*. (Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen.) *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*. 1893. 1269. old. — Philippovich: *Grundriss der pol. Ökonomie*. Freiburg, in B. 1899. 3. kiadás, I. kötet, 21. old. Oppenheimer id. m. 100. old.

² *Proceedings of the Royal Geographical Society* 1891. 27. és köv. old. — Idézve Oppenheimer id. m. 142. old. Zacharias: *Die Bevölkerungsfrage in ihrer Beziehung zu den socialen Nothständen der Gegenwart*. V. kiad. Jena, 1892. 6. old. Firecks id. m. 895—97. old.

az egész föld termékeny területét 28,269.000, pusztáit 13,901.000 és sivatagjait 4,180.000 angol négyzetmérföldre becsüli s a lehető legmagasabb népességszámot átlagban négyzetmérföldenként 207, 10, illetve 1-re téve, 5.994.000.000 embernyi népességet gondol földünkön megélhetőnek ; évtizedenkénti 8% szaporodást alapul véve, a 2072-ik évben az ő számításai szerint elérnék a népesség e maximuma. Fircs a föld népességének lehető maximumát már 9.272,000.000 főre becsüli, de feltételezi, hogy minden termőföld a legintensivebb művelés alá került.¹

Ha ezek a jövendölések a kritika ítéletét nem állják is ki, annyi bizonyos, hogy a legsűrűbben lakott európai művelt államok népessége is jelentékenyen emelhető a nélkül, hogy szüksége volna a külföld mezőgazdasági termékeinek felesleges részét az országok népességének igénybe vennie : ez pedig lehetségessé válik a termelési technika haladása folytán.

Delbrück Miksának, a berlini mezőgazdasági főiskola rectorának számításai szerint a 19. században a tápszertermelés sokkal jobban nőtt mennyiség tekintetében, mint a népesség és a 20. században bizonyára meg fog az élelmiszerek termelési mennyisége kétszereződni, mert bár a földterület változatlan nagyságu, azon a 19. században az előbbi században termelt élelmiszerek négyszerese termelteett; így a 20. század végére, összehasonlítva a 19-ik elejével, könnyen megjósolható a termelés meggyoicsorozódása.²

Hasonló nézetben vannak Theodor Freiherr von der Goltz, Adolf Buchenberger, Thiel, Rümker és ha még e jövendölések is az utópiák országába tartoznának, az őstermelés legintensivebb alakja, a fűtött üvegházakban üzött

¹ Id. m. 295. s. köv. old.

² *Die deutsche Landwirtschaft an der Jahrhundertwende*. Berlin, 1900. Lásd még Adolf Damaschke: *Die Bodenreform*. 3. kiadás. (*Kulturprobleme der Gegenwart* II. kötet) Berlin, 1904. 23. és köv. oldal.

cultura, melynek jelenbeni példáit Lothar Meyer franciaországi vázlataiból ismerjük, a termelés bámulatos fokozhatásáról tiszta képet nyujthat. Azon különböző számitások alapján, melyeket Voit, Pettenkofer, Keleti Károly az ember táplálékminimuma tekintetében eszközöltek, Mullah¹ és mások adatai szem előtt tartásával hiszik azok a kik a technika jövendő haladásában nem minden alap nélkül biznak, hogy a föld, a ma pusztaságok és sivata-gok gyanánt szereplő hozadéknélküli földterület hozzászámitásával, a folyók, tavak okos gazdasági productiv felhasználásával s a tengerek által nyujtott tápszerek bevonásával jóval több, mint 200.000,000.000 embert tehát csaknem egy negyed billió embert tud eltartani.

Legyenek ezek a számitások illogikusak, nem jobban azok, mint a Ravensteiné és a többiekéi. És azt elismeri a mai malthusianisták egy része is, hogy nagyon távolfekvő gondolat az, hogy a föld egészében menthetetlenül túlnépesítve legyen, belátható időn belül szó sem lehet tápszerekben való objectiv hiányról,² és ezek ott tagadják meg újból Malthust, a midőn az absolut túlnépesedést — eltérőleg egyes társaiktól — a jövőben sem látják bekövetkezhetőnek.

¹ *Dictionary of statistics*. London, 1899.

² Roscher, Elster, Rümelin nézete ; vesd össze a fentebbieket Oppenheimer id. m. 141—163. old.

II.

Az az irányzat, melynek feladatául jutott a népese-
desi elméletet előrevinni, a természettudományok alapján
álló irányzat is, a tulnépesedés kérdéséből indul ki.

A népese-
desi kérdést tárgyaló természettudósok so-
rát Charles Darwin nyitja meg, bár az ő működése mi-
ránk csak annyiban fontos, mivel ő saját bevállása sze-
rint az egész organikus világot Malthus tanainak hatása
alatt vizsgálta és abban az exorbitans szaporodási képes-
ségben, mely minden organismusnak a bakteriumtól kezdve,
fel az emberig, sajátja, találta a sokáig hasztalanul kere-
sett igaz okot, melynek szükségképpen az élőlények tö-
kéletesbülésére kell vezetnie. A szaporodás folytán minden
organismus-fajban a létért való harcnak, vagyis a tápszere-
kért és a többi nélkülözhetetlen életfeltételekért való erős
versenynek kell kifejlődni, s ebből a harcból azok az
organismuskok fognak győztesen kikerülni, melyek vala-
mely tekintetben előnyösebben vannak organisálva, mint
versenytársaik. Így jut érvényre a „natural selection“ a
természetes kiválasztás, a mely azon individuumok fen-
maradásához és tovább szaporodásához vezet, a melyek
inkább tudnak alkalmazkodni az új és megváltozott kö-
rülményekhez, mint a versenyharcban leverettek. Ezek
lassacskán kihalnak, míg a győztesek erősebb nemet hoz-
nak létre és az illető organismusfajt magasabb fejlődés-
hez segítik. Ezért nevezi a „létért való küzdelmet“ Her-
bert Spencer sokkal helyesebben a „legalkalmasabb általi
tulélés folyamatá“-nak.

Ez a Darwin-féle álláspont csak igazolása a Malthus-
féle elméletnek, de még nem továbbfejlesztése. A tudomá-
ny nem is állapodott meg itt, s a Darwin követői

¹ Hivatásos társadalomgazdák közt ezen az állásponton áll
pl. R. Krzymowski *Die Malthus'sche Bevölkerungslehre im Lichte
der Selectionstheorie* kis dolgozatában *Kleine Abhandlungen* stb.
című gyűjteményében. Winterthur, 1900. 44. és köv. old.

és a hozzájuk csatlakozó neo-malthusianisták mellett két irányzat kért magának helyet, melyek mindenike a biologia tanain alapul: egyik csak a természetes kiválasztás fentebb vázolt következtetéseit fordítja meg, a másik a túlnépesedés kérdését fejtegeti, de mind a kettő Malthus tanai ellen irányul. Az első a „moral restraint“ miatt harcol Malthus ellen, azt vevén kifogás alá, hogy ha elegendő volna is azok száma, kik ez erkölcsi megtartóztatást tartanak szem előtt, ez az emberi nem tovább szaporítására alkalmatlan egyéneknek mesterséges selectióját és így a népesség degenerálódását hozná magával.

A megtartóztató erkölcsösség mellett a jólelkű, becsületes emberek hálnának ki, azok, a kik valóban a társadalom elleni bűnnek tekintik több gyermek nemzését, mint a mennyit szüleik eltartani képesek és helyettök a lelkiismeretlen, erkölcsi fogalmakról semmi képpel nem bírók faja terjedne s annál nagyobb mértékben, minél több teret engedne át az ő utódaiknak a lelkiismeretes emberek önmegtartóztatása.¹

A másik irány Bagehot-t, Doubleday-t, Herbert Spencer-t, Nossig-ot, számitja tagjai közé, s mint biologiai alapokon nyugvó sociologiai irányzat, lenyulik a legujabb időkbe, egész Ammonig.

Thomas Doubleday abból indul ki, hogy a növény- és állatvilágban minden faj, midőn veszélybe jut, rendkívüli erőmegfeszítéssel küzd fenmaradhatásáért. Ennek nyilvánulása többek közt a termékenység fokozása, ha az elegendő táplálék hiányzik. Az ember szaporodása így áll fordított arányban a táplálék mennyiségéhez s a táplálék bősége visszatartja a szaporodást, a hiánya pedig növeli azt. A mint a növények túlkövér földben nem teremnek gyümölcsöt, hizlalt állatoknak nincsenek kölykei, a legjobban táplált néposztályok száma is épp így fogy, sőt kihal, míg az a népesség, mely nem táplálkozik rosszul, de munkával terhelt, stagnál, a ki nem elégitően

¹ V. ö. Arthur Freiherr von Fircks: *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik*. Leipzig, 1898. 320. old.

táplált néposztályok pedig gyorsan szaporodnak. A népesedés törvénye abban áll tehát, hogy 1. a szaporodás a legroszabbul táplált népeknél a legintenzívebb; 2. a jólétben és fényűzésben élő gazdag népeknél csekély s a népesség számbeli csökkenése elmaradhatatlan következmény; 3. oly népeknél, melyeknek táplálkozása közép-fokon áll, a népesség állandó színvonalan marad.¹

Ellenkező az eszmemenete Spencernek; ő egész más következtetésekre is jut, de célja szintén Malthus elméletének megdöntése.²

Spencer is a túlnépesedést tekinti elmélete formulázásánál kiindulási pontnak s lehetségesnek tartja azt körünkben, de tagadja, miszerint az állandó maradhatna a jövőben. Antagonismust lát az individuum fejlődése, vagyis, mint nevezi, az *individuo* és a szaporodás, a *genesis* között.³ Ha az *individuo* egyenlő jelentésű mindama *processus*okkal, a melyekben az *individualis* élet tökéletesebbé válik, s ha a szaporodás alá ama *processus*ok foglalhatók, melyek az új *individuum*ok képződését, létrehozását eszközlik, akkor világos, hogy a két *processus* fundamentálisan ellentétes. Ha a külső feltételek: klíma, táplálék stb. ugyanazok maradnak, akkor minél magasabb fokon áll az *individualis* fejlődés, szükségszerűen annál alacsonyabb fokot fog mutatni a szaporodás, vagy megfordítva: az *individuo* haladása visszaesést involvál a szaporodásban, s a szaporodás terén való haladás maga után vonja az *individuo*ban való visszaesést.⁴ Az *individuo*hoz szükséges anyag nem használható fel a nemzésnél, míg megfordítva, a *reproductiv* tevékenység azt az anyagot kevesebbiti, a mely az *individuo* céljaira használható. Ez antagonismusból folyik azon következmény, hogy 1. minél kisebb az *organismus*, vagyis

¹*The true law of population, shewn to be connected with the food of the people.* London. III. kiadás 1853. című könyvében. A munka nem volt megszerezhető, így Elster és Kautsky munkái után adjuk a fentebbieket.

²*A system of philosophy II. Principles of biology.* II. kiadás London, 1867. Itt a Vetter-féle német fordítás van használva. Stuttgart. 1876—77. II. kötet.

³Id. m. 437—446. old.

⁴Id. m. 450. old.

minél kevesebb anyag használható fel az individuatióra, annál erősebb a reproductio; 2. minél kevésbé complicált és differentiált az organismus, annál nagyobb a szaporodása; 3. minél kevésbé mozgékony és tevékeny az állat, annál kevesebb anyag használatik fel a mozgás céljaira.¹

Ezek a tételék képezik a népesedési törvény teteleit is, vagyis az emberiség szaporodásának törvénye ugyanaz mint a többi organismusé² s az individualio és a szaporodás közötti különbség azt a következményt is magával hozza, hogy a mint a létfenntartás eszközei szaporodnak, a termékenység is nő, s megforditva: a létfenntartási eszközök csökkenése az ember szaporodásnak csökkenését birja következményeül. Itt jő Spencer teljes ellentétbe Doubleday-vel,³ s kimutatja, hogy a táplálkozás qualitása s a táplálék quantitása az ember szaporodási képességét emeli,⁴ de bár a magasabb fokon álló civilisatio több embert táplálhat el, mint az alacsonyabb fokon álló, a népesség növekedésével a létért való küzdelem erősebb lesz, ez pedig a szellemi megeröltetést feltételezi. Mivel pedig az emberiség jövő fejlődésében az ember testi ereje bizonyára nem fog nőni, gyorsasága s mozgékonyasága hasonlóan valószínűleg nem változik, de a magasabb foku műveltség inkább a nagyobb mechanikai ügyességben, vagyis a complicált mozgások jobb coordinatiojában fog mutatkozni, az intelligentia nő és erkölcsi tekintetekben áll be javulás: a fejlődés a magasabb intellectualis és emotionalis képzettség irányában fog haladni.⁵ A civilisatio pedig, melynek mindenkor előfeltétele a népesség szaporodása és következménye bizonyos fajpusztító erők kevesbedése, más fajpusztító erők szaporodását hozza magával. Ha a nagyobb vadállatok részéről jövő halálveszély számbelileg annál jobban csökken, minél számosabbak az emberek, az a halálveszély, mely az individuumok szaporodása folytán

¹ Ezeket a tételéket igazolja Spencer, bár egyes kivételeket felfedez id. munkája 453—529. oldalain.

² Id. m. 532. és 546. old.

³ Id. m. 535. és köv. oldalak jegyzetei.

⁴ Id. m. 540—542. old.

⁵ Id. m. 549—550. old.

áll elő: a táplálék hiánya következtében beálló veszedelem, a civilizatioval egyre nő.¹ A népességnek a lélfentartás eszközei mértékén túl való állandó szaporodása azonban ügyesség, intelligencia, öncontroll utáni folytonos szükségletet okoz e tulajdonságok soha meg nem szünő gyakorlását, azok folytonos tökéletesítését követeli s ez által biztosítatik az emberi tevékenységeknek jobb coordinatioja, vagyis a tökéletesbült élet.²

Az emberiség e nagyarányu szaporodása, együtt azokkal a változásokkal, melyeket az az ember környezetében létrehoz, okozza az emberiség továbbfejlődését, de ez a fejlődés az emberiség szaporodásának csökkenését szükségképpen feltételezi. A civilizatio ama jövő haladását, a melyet a népességnek soha nem szünő nyomása létesít, nyomon követi az individuatióban végbenemő változás, mely nemcsak a structurára és functióra vonatkozik, hanem főleg az idegek structuráját és functióját érinti. A complicált és nagygyá lett létérti harc a nagy idegcentrumoknak fejlődését vonja maga után s a kiterjedésében nagyobbá lett, structurájában további fejlődést felmutató agyban a gondolatoknak, a képzeteknek létrejövetele egyenlő viszonyok mellett correlativ az idegrendszer nagyobb megfeszítésével és bizonyos anyagoknak pótlás céljából való nagyobb felhasználásával. A civilizatio útján való előhaladás e szerint az ahhoz szükséges anyagok igénybevétele folytán a fajfentartásra szolgáló tartalékkészletnek csökkentésével jár: ezt bizonyítja Spencer az agy nagyobb fokú fejlettsége és a nemi érettség időpontjának kitolódása közötti szembetűnő összefüggéssel s azzal, hogy ott, a hol szokatlanul nagy a szaporodás, bizonyos szellemi inferioritásról lehet szó, míg ott, hol nagyobb a szellemi tevékenység, gyakran teljes vagy részleges magtalanság áll be. Ezért gondolja azt, hogy az emberiség fokozatos fejlődésének ilyen módja sokkal inkább lesz okozójává az ember szaporodása csökkenésének, mint akármely más. És a míg a civilizatio

¹ Id. m. 551. old.

² Id. m. 552—554. old.

előző fokain nagyobb mennyiségű tápanyagot egy bizonyos nagyobb munkaerő-tömeg előálithatott, mindenestre el kell jönnie annak az időnek, a hol ez az arány megfordított lesz, a hol a táplálék minden újabb szaporítása csak a megfelelő, vele arányban levő munkánál több munka kifejtése által lesz eszközölhető; oly aránytalanság ez, a melynek állandóan növekednie kell és a szaporodási képesség csökkenését mindig jelentékenyebbé kell tennie.¹ Ez a haladás pedig addig kell, hogy tartson, a míg az emberiség egyensúlyba jut, a midőn az önfentartásnak a physikai és socialis feltételek variatioi szerint növekvő vagy csökkenő költségei alapul vételével minden pár utódainak száma kettő és három között hullámzik.

Az individuatio és szaporodás közötti szükségképpen ellentét nemcsak a fajok fentartásáról szóló a prioristikus törvénynek felel meg teljes pontossággal, hanem a fajfentartás legmagasabb formájának elérését is ez biztosítja; azon formának, melyben az élet összege oly nagy, mint csak lehet, s a születések és halálesetek száma pedig oly csekély, a mint az csak lehetséges. A tulságos szaporodás kikerülhetetlenné tette a civilisatio processusát, a melynek szükségképpen következménye a szaporodás csökkenése és végül a fölöslegesnek teljes mellözése. A népesség nyomása a haladás első oka: nemünk elterjedése, a letelepedés, a föld mivélése, a socialis organisatio, a socialis érzelmek, a termelés processusában kifejtett javítások, ügyesség, intelligentia a népesség nyomásának számlájára irandók; de miután a földgömb felületének megfelelő népsűrűség eléretett, s a föld minden lakható része a legmagasabb cultura állapotába helyeztetett, miután az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló eljárásokat a legnagyobb tökélyre emelte, s egy időben az intellectust feladataihoz illő tökéletes képesítettséghez, az érzelmeket a socialis élethez való tökéletes alkalmazkodáshoz juttatta a népesség: a népesség nyomásának, minél inkább közeledik feladata befejezéséhez, lassanként önmagától kell végéhez jutnia.²

¹ Id. m. 555—558. old.

² Id. m. 560—562. old.

Alfred Nossignak Spencer biológiai tételeihez csatlakoznak népesedéstani kutatásai, s mint biológus, ő is azon nézetben van, hogy a népesség reproductiv ereje egyenlőtlen, de állandóan csökkenő erő. A népesedés viszonyai kétségtől a felfelé és lefelé való hullámszerű állapotát mutatják, s mivel az emberiség élete bizonyos közületekben, socialis organisatiókban folyik le, minden egyes ilyen fejlődési periodus végén a haladó erők a népéletben ható conservativ erőkkel harcba kerülnek s eredményképpen túlnépesedést hoznak létre, mely eltűnik, ha a conservativ erők maradnak a harcban vesztesek.

Az a jelenség, melyet a gazdaságtan túlnépesedésnek nevez, Nossig szerint a sociológiai tünetmentek álláspontról tekintve oly nyilvánulás, mely a népesség minden egyes fejlődési periodusa végén beáll, ott, a hol a conservativ erők hatalmas befolyása a haladó erők hatékonyaságukban leginkább megakadályozza. De az állandó túlnépesedés, mely beállana, ha a javak productivitasát tovább fokozni nem lehetne, de ugyanakkor az emberi organisatio tökéletesbülésének legmagasabb pontjára érne, sohasem következett be és nem is fog bekövetkezni, mivel a népesség szaporodási ereje nem hat állandóan ugyanazon, változatlan energiával; az állandóan csökken és a fejlődés pályája, melyet a progressiv és conservativ erők hatása alatt leír, nem foglalja el állandóan ugyanazt a területet, hanem hasonlóan, szükségszerűleg kisebbedik. El fog jönni az a pillanat, a hol a fejlődés pályája végtelenül kicsi lesz, s ez az időpont akkor áll be, a midőn a reproductiv erő is ilyené vált.¹

A procreatióknak a szellemi és lelki evolutióval járó csökkenését igyekszik e biológusokon kívül a „pennsylvániai optimista,” Henry Carey is bizonyítani. Alaptétele az, hogy az életerőt a szervezet bármely részén rendszerint csak a többi testrészek rovására lehet összpontosítani, de azon functiók, amelyek az állati életnek szolgálnak és azok, amelyek a faj fentartására rendeltetvők, a

¹ *Kosmos. Zeitschrift für die gesamte Entwicklungslehre.* 1885. II. köt. 278. és köv. oldalak. Idézve Elster id. cikkében. 754. old.

nemesebb tehetségek hátrányára veszik igénybe a szervezet erejének nagy részét. Az ideg- és reproductív erők között szoros viszony áll fenn. A pusztá izommunka nem kedvezőtlen a termékenységre, mint a déli ültetvényesek, vagy az írlandi munkások példája mutatja, de ezzel szemben a vadásztörzsek szaporátlansága összhangban áll körülményeikkel: nem csak izommunkát, hanem ügyességet, ravaszságot, éberséget, erkölcsi határozottságot, így nagy mérvű idegmunkát is kell kifejtjenök, ez pedig megviseli az agyrendszert s a reproductív functióktól megfelelő mérvben elvonja az élet-erőt. De más tény is megerősíti e tételt: a nemzési erő az egyénnél azon időtájt fejlődik ki, amidőn az értelmi és erkölcsi tehetségek elég erősek, hogy az ösztönök felett uralkodhassanak s az agy később csak tulsulyt nyer az indulatok felett. A nemi ösztön az emberben értelmének hajnalodó erejével ébred fel s így az agyrendszer azon functióinak uralma alá van vetve, melyeknek hatályossága egyenes arányban áll azon rendszer épségéhez és fejlettségéhez, melynek egy részét képezi. Az agy- és nemi functiók közti egyensúly törvényét az összehasonlító élettan is igazolja, s példáiból levonhatni azt a törvényt, hogy a termékenység foka megfordított arányban változik, mint az idegrendszer fejlettsége: oly állatok, melyeknek legnagyobb agyvelejök van, legkevésbbé, — azok pedig, melyeknek legkisebb agyvelejök van, legnagyobb mértékben termékenyek. Az életfentartási és a nemzési erő egymással ellentétes; ezen ellentétesség szakadatlanul törekszik az egyensúly létrehozására.¹ És mig Carey e tételeit példák útján igazolja, egyszersmind a népesedés önszabályzó törvényének látja azt, hogy a reproductív erő, (mely az emberben nem állandóbb mennyiség bármely más erejénél, és túlságos tevékenységre ösztönözhető oly eljárás által, mely őt pusztá állattá törekszik alásülyeszteni s megsemmisíti benne az önbecsérzetet és a felelőséget), — mindenkor csökkenni fog, ha az ember különféle tehetségei tevékenységre indítatnak, ha a foglalkozá-

¹ *Principles of social science.* Philadelphia. 1865. III. kötet 296—308. old.

sok nemei sokasodnak, ha a társadalmi tevékenység gyorsul, ha a földbirtok megszlik és maga szabaddá lesz.¹

Érdekes bizonyítás ez a Malthus-tétele megdöntésére, de semmiképpen sem oly tények összeállítása, melyek kizárhatnák az ellenmondást. Ezért támadják Carey nézeteit oly sokan, de — sajátságos — nem annyira a természet-tudósok, hanem inkább a biológiai ismeretekkel kevésbé bíró társadalomgazdák soraiból. Ily kérdésbe beavatkozni s ellene állást foglalni, a döntésre jogosító ismeretek birtoka nélkül (ha ugyan vannak ily ismeretek), amint ezt igen sokan teszik, mindenesetre a csalatkozhatatlanság vindicálása. Dühring Malthusszal szemben, — kit ő minden idevágó munkájában igen erős támadásokkal állít pellengérré, — annak a nézetének ad kifejezést, hogy a népesség szaporodásának kifejezésére egy egyszerű matematikai schema, mint például egy geometriai sor, megfelelő már csak azért sem lehet, mivel a szaporodási tendencia előbb, vagy később csökkenni fog.² De ha Dühring ezzel egyes biologusok álláspontjára helyezkedik is Malthus idevágó elmélete megdöntése céljából, más munkájában már tovább megy s épp Carey népesedéselméleti tételeit kritizálva jut arra a conclusióra, mely előbbi állításával csak látszólag áll ellentétben, hogy ha volna is igazság abban a biológiai feltevésben, a mely szerint az ember szaporodási képessége a szellemi és a lelki evolúcióval csökken, ez már csak amiatt sem birna nagyobb befolyással a népesedés processusára, mert hiszen a nők normális termékenysége mellett elegendő volna a legkevesebb nemi tevékenység is ahhoz, hogy a népesség szaporodásának összes chance-ait eredményezhesse.³

¹ V. ö. ugyanezen munka tömör egy kötetes átdolgozásának, a Kean által készített *Manual of social science*-nek (1865.) magyar fordításával (*A társadalmi tudomány kézikönyve* 1867.) 482—487. old.

² *Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik*. 1873. 120. old.

³ *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*. IV. kiadás. Leipzig, 1900. 414—415. oldalak. — Lásd ugyanott a Malthus elméletének eléggé kiméletlen s gunyoros hangon tartott kritikáját a 188—200. oldalon.

Mások hajlandók valamelyes engedményt tenni, s ezzel viszik új mesgyére a biológiai kutatást: az, hogy a valóban nagy szellemeknek, kiváló államférfiaknak, tudósoknak, költőknek gyermekei vannak s néha nagy számban, úgy magyarázható meg, hogy a csökkenő szaporodás biológiai törvénye csak az illető, szellemileg hatalmasan fejlett egyénekre, tehát magokra az illető férfiakra vonatkozik, míg szellemileg kevésbé fejlett házastársukra e csökkenő szaporodás törvénye érvényt nem nyer.¹

A kérdés eldöntve semmiképpen sincs, de feltehetjük, hogy a biológusoknak, ismereteik alapján inkább lehet e tisztán természettudományi kérdésben igazságuk, semmint ellenfeleiknek, kik nem bírnak ez ismeretekkel.

¹ Mandelló Gyula előszóval közölte velem nemsokára megjelenő önálló népesedési elméletének e tételét; hivatkoznom kell itt erre a tényre, midőn munkájának kiadása előtt iktatom ide érdekes elméletének e részleteit; hivatkoznom kell arra az ő prioritásának kitüntetése, vagy esetleg másokkal szemben megvédése végett, főleg miután dolgozatomnak a Közgazdasági Szemlében megjelent alakjában (1906. évf. 229. old.) kifejezetten ő reá és elméletére ily jegyzetben utalás nem történt.

III.

A neo-malthusianismus, mely származását a XIX. század huszas-harmincas éveibe, Francis Place-nak, Robert Owen-nek és fiának, valamint John Stuart Millnek a Malthus elméletével szemben elfoglalt álláspontjára tudja visszavinni,¹ szintén a túlnépesedés kérdéséből, mint alaproblemából indul ki s hangsúlyozza, hogy a népesedés kérdése csak úgy foglalhatja el az azt megillető helyet, ha összhangba jut a socialpolitikai követelményekkel. A mióta 1877-ben Londonban a „Malthusian League,” 1882-ben pedig Hollandiában a „Nieuw-Malthusiaansche Bond“ megalakult, per longum et latum tárgyalatnak a túlnépesedés veszélyei. A „Malthusian League“ alaptételei közt foglaltatik: a túlnépesedés a pauperismus, a tudatlanság, a bűnök és betegségek leghatalmasabb forrása, de a tartós coelibatus, mint azt Malthus kívánja, sok-sok sexualis bajt, sok-sok betegséget okoz; a korai házasságkötés ellenben bir azzal a tendenciával, hogy az egyén egészségét fentartva, a házias kényelmet, a társadalmi boldogságot megvalósítsa, csak hogy súlyos társadalmi bűn úgy a férfira, mint a nőre, ha több gyermeket nemzenek, mint a mennyit táplálni, ruházni és eltartani tudnak; ezért a népesedés kérdésének nyilvános és beható tárgyalását a társadalom vitális jelentőségű ügyének kell tartani, s az ily discussiónak védve kell lenniök minden büntetőjogi üldözés elől.²

A neo-malthusianismus nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a népesedési kérdés a legfontosabb minden

¹ V. ö. Elster *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik* című dolgozatát a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. II. kiadás. Jena. 1899. II. kötet 732—33. és 760. oldalain.

² U. o. 761. old. Ez a liga alapelveinek 5. 6. 7. pontja.

gazdasági kérdés között, hol a „laisser aller“ nem elegendő, de nem az állam, hanem az egyén kell, hogy megtegye e tekintetben a legelső lépést: kell, hogy alapjokban megváltozzanak a társadalomnak a népesedési kérdéstről való nézetei, mert hisz Montesquieu tétele: nem az kívánatos, hogy az emberek szaporodjanak, hanem, hogy boldogságuk növekedjék.

A neo-malthusianismus újabb fejlődésében, mint azt Ichenhäuser kimutatta, hármas irányt mutat.¹ A tulzó neo-malthusianismus hívei közé számítja Charles R. Drysdale-t, a liga elnökét, s vele együtt igen sok angol neo-malthusianistát, a németek közül pedig Otto-t és G. Stille-t. A mérsékeltbb socialistikus irányzat képviselője, eltekintve a régebbi William Thompson-tól, Louis Blanc-tól és Winkelblech-től (Karl Marlo), a socialista iskola egyik legkiválóbb férfja, az osztrák származásu Karl Kautsky. Ez az irány, mint majd látjuk, az, mely socialista létére elfordul az optimista felfogástól. A harmadik, mérsékelt irányzat hívei között találjuk az olasz Paolo Mantegazza-t, s a német Otto Zacharias-t, Stephan Gans zu Putlitz-ot, és ide tartoznak az e kérdéseket tisztán vagy leginkább orvosi szempontból vizsgáló C. Hasse (Mensinga álneve), Hans Ferdy (álnév), Bertillon stb.

A különbséget e három csoport közt egyedül az a kérdés okozza, hogy miután a „moral restraint“ a túlnépesedés megakadályozására mit sem ér, s a sexualis érintkezés praeventiv módja alkalmas egyedül a bajok orvoslására, mit és mennyit lehet várni a praeventiv érintkezés általánossá létéből? És a míg Malthus elvet minden mesterséges és természetellenes eszközt, mely a népesedés megakadályozására szolgál, s erkölcstelenségnek bélyegzi azt, a neo-malthusianisták mindenike védekezik az erkölcstelenség vádjá ellen, mert azokat a cselekvéseket, a melyek a lehető legcsekélyebb mértékben

¹J. Ichenhäuser: *Beitrag zur Übervölkerungsfrage*. Berlin—Neuwied, 1888. — A könyv számomra nem volt hozzáférhető s így Elster után ismertetem itt az irányokat.

kévesbbítik az emberiség boldogságát, erkölcsösöknek tartja. És lássék bár részünkről túlzásnak, ebben a tekintetben mi még azt a Rümelint is csatlakozni látjuk a neo-malthusianismushoz, a kit a népesedéstan német képviselői oly előszeretettel neveznek „mester“-nek; Rümelin tiltakozik az ellen, hogy a francia két gyermekrendszert német földön „homályos pont“-nak nevezzék, a mint a hogy ezt kedvvel emlegetik; ő a franciák kétgyermek-rendszerében az intelligens tömegöszton nyilvánulását látja, mely a francia népet öntudatlanul is malthusianistává tette.¹

A neo-malthusianismus legmérsékeltőbb irányának képviselője, Zacharias egyik munkájában² a túlnépesedésre való törekvést, Malthus szellemében biológiai ténynek látván, biológusok, socialgazdák munkából vett idézetekkel hosszasan bizonygatja, hogy a túlnépesedés már a szülöttek túlnagy száma folytán minden egyes családban megkezdődik s hogy az innen kezdve a lakosság túlnagy száma következtében a községre is kiterjeszti hatását és közvetve oly nehézségekhez vezet, a melyek az egész államéletet a gazdasági bajok váltságos állapotába juttatják.³

A „struggle for life“ elvének helyes értelmezését megkísérelvén, míg a socialdemokratákkal, Mehringgel, majd Fabrival, polemizál, megszólaltatja magát Darwint, Alfred Russel Wallace-t, Haeckelt, az újabb orvosokat, s a darwinismus tanaival teljesen összeférőnek látja, ha a népszaporodás korlátozására szokás vagy törvény útján bizonyos szabályozó eljárás statuáltatik, s mint Edward B. Avening,⁴ ő is meggyőződésteli híve az evolutio elméletének, de egyszersmind ugyanakkor heves malthusianista, mert ha esztelennek és embertelennek tűnik fel az, hogyha az éle-

¹ *Reden und Aufsätze*. Freiburg in B.-Tübingen, 1881. „Zur Übervölkerungsfrage“ című értekezésében. 568—624. old.

² *Die Bevölkerungsfrage in ihrer Beziehung zu den socialen Nothständen der Gegenwart*. V. kiadás. Jena, 1892.

³ Id. m. 23—24. old.

⁴ *Darwinism and small families*. London, 1882.

tet elpusztító erőknél működéseik kifejtésére szabad tér nyújtatik, épp oly esztelennek kell, hogy lássék az, ha az életet létrehozó erőknél teljesen korlátlan halálosulás engedtetik.¹

Azokkal szemben pedig, a kik a *conceptio* szándékos meghiusítását azért tartják immorálisnak, mivel ez által az ember az isteni gondviselés útjába nyul be bűnös módon, a legmérsékeltebb neo-malthusianistának is csak az lehet a válasza, hogy miután az állat vagy a növény szaporodása az emberével egész analog fejlődéstörténeti alapokon nyugszik, épp oly kevéssé erkölcstelen a kifogásolt „eljárás“, mint az, a midőn az ember individualis belátása szerint akadályozza meg az állattenyésztés vagy növénytermelés körében a neki értékeseknek látszó egyének párzását, illetve egyik vagy másik megtermékenyítését.² A neo-malthusianismus tanai általános elterjedése esetén sem kell félni attól, hogy a házaselet teljesen utódok nélkül marad s a „merő *cohabitatio*“ kielégíti a családi élet minden vágyát, mert az az édes öntudat, hogy az illetőnek utóda van, a kiért élhet, sohasem fog tenni minden házaseletet államilag is jóváhagyott pusztá *cohabitatio* viszonyává; a neo-malthusianismus erkölcsi alapokon áll, s ha tanai általánosakká lesznek, a gazdasági és társadalmi élet javulását hozzák magokkal. Az olasz *physiologus*, Mantegazza szavait idézi itt helyesen Zacharias: „Legyen inkább kevesebb gyermekek, de adjatok meg nekik szereteteteknek és erőtöknek édes kincsét; adjatok hazátoknak kevesebb polgárt, de erőseket és művelteket; ne a szegényápolókat és kórházakat népesítsétek be oly emberekkel, a kik élteket átkozzák és megátkozzák azokat is, kik nekik életet adtak.“³

Bármily érdekesek legyenek is a neo-malthusianismus okfejtései, s bármily figyelemkötő az a védekezési mód, melyet ez az irány, a főleg *theologus* oldalról történt tá-

¹ Id. m. 37—38. old.

² Id. munka 69. old.

³ *Igiene dell'amore*. Lásd Zacharias id. m. 70—71. old.

madásokkal szemben felmutat, a mi tárgyunkra édes-kevés ujat tud adni. Az a tény, hogy neo-malthusianismus a népesedési tannak a biológiával való szoros összefüggését, szüntelenül hangoztatja, még nem jelöl újabb fejlődési irányt; nem pedig azért, mivel ezt az összefüggést, a mint azt többször hangsúlyoztuk, már Malthus is ismerte; a neo-malthusianismus egyedül arra szorítkozik, hogy a biologia és a népesedés tanai közötti kapcsolatot a példák hosszu során kimutassa, s így erősítse meg Malthusnak az absolut tulnépesedésről szóló tanításait. Az elmélet fejlesztése biologiai alapokon más iskolának jutott, egy antimalthusianista iránynak, melynek Herbert Spencer a főképviselője.

A neo-malthusianismus képviselőinek más téren jutott osztályrészül új tanok megalkotása s ez a tér a népesedési politika; itt bármily eltérők legyenek is a socialgazdák értékeitel a neo-malthusianismus tételeiről, azt az érdemét el kell ismernünk, hogy új alapokon és éppen a biologiai tudás által fejlesztett alapokon igyekszik előrehaladni.

IV.

Lehet-e csodálkozni azon, hogy a Malthus-féle népesedési elméletért folyó nagy vitába beleszól a socialismus is? Legkevésbé sem, hisz az „on population“ megírására Malthust éppen a socialista Godwin egyenlőségi rendszere indította: s a Godwin által folytatott harcot hozza tovább napjainkig a socialismus, mely csak következetes marad önmagához és tételeihez, ha, amidőn a polgári gazdaságtan többi teoriáit megingatni igyekszik és Smithtel és Ricardoval szembeszáll, ugyanakkor megkísérli ledönteni azt a Malthus-féle teoriát is, a melyre, mint harmadik sarkoszlopra, feltétlenül gondolt támaszkodhatni, s reáépíteni hosszú időn át a tudomány.

De a socialismusnak nem minden képviselője foglal állást egyenlőképp Malthusszal szemben. Csakhogy a socialismus amaz alaptétele, hogy a jelen és a mult nyomora csak az állami és társadalmi rend visszás és igazságtalan berendezéseire vezethető vissza, de hogy ez a nyomor mind eltűnik, mihelyt a társadalom helyesen fog szerveztetni: nem szenved csorbát azok által sem, akik — mint socialisták — lényegében igaznak ismerik el a Malthus-féle népesedési elméletet. A régebbiek közül az angol William Thompson¹, a francia Louis Blanc², a német Karl Marlo (Winkelblech álneve)³ ezek, akik azonban nem követik vakon Malthus minden tételét, sőt nem tartózkodnak a kritika szava kimondásától sem, de összhangba tudják hozni a társadalomnak általok ajánlott új szervezetével az alapján helyeseknek elismert Malthus-féle tételeket. Az újabb ily

¹ *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness.* London, 1824. című művében.

² Főleg *Le socialisme.* 2. kiad. 1848. című kevésbé ismert munkájában és az *Organisation du travail* 1839. címűben.

³ *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit etc.* 1850.

socialisták között meg Karl Kautsky foglalja el a legelső helyet; aki azonban tovább megy társainál s kizárólag a népesedési elmélettel foglalkozó egyik munkájában¹ elismervén az elmélet helyességét, visszautasítja az azt ért támadásokat s hangsúlyozza, hogy az alsóbb néposztályok helyzetének javítására irányult minden törekvés rendkívüli mértékben növelné a népességet; és ha a földbirtokon létező magántulajdonnak eltörlése, annak szervezett szabad munkások által való művelése, a mezőgazdasági technika javítása: tehát a gazdasági élet új organizációja, egy magasabb fokú termelési módra való átmenetel gyorsabban szaporítaná is a subsistentialis eszközöket, mint ahogy a népesség szaporodik, a túlnépesedés veszélye ezáltal nem marad el véglegesen, hanem annak bekövetkezése legfeljebb pár deceniummal kitolatik, és ez a veszély annál inkább fenyegető, minél jobban igyekeznek a társadalom jólétét emelni.² Részletesen vizsgálván a Malthus könyvében foglalt egyes tételeket, Kautsky végül is ama következtetésre jut, hogy igaza van Malthusnak abban, hogy az emberiség a létfenntartási eszközök mértékén túl való szaporodásra bir tendenciával: az inség és a nyomor be is áll, ha e tendenciának érvényesülnie lehet, de ha korlátozzák azt, még nagyobb baj származik belőle. Itt azonban nem állhatni meg; hogy a socialis kérdés csak kielégítően is megoldható legyen, a népesedés problémáját kell előbb megoldani; a megoldáshoz vezető, bár nem universalis eszköz pedig a nemi érintkezés praeventív módja, a házasságok termékenységének csökkentése, ami, mint eszköz, magában véve baj és rossz ugyan, de szükséges rossz és kisebb azoknál a bajoknál, amelyeket a túlnépesedés szükségképpen létrehoz és a melyek a létért folyó küzdelem legkétségbeesettebb alakjaiban nyilvánulnak; azért az erkölcsiség követelménye igénybe venni ezt az eszközt, mely erköl-

¹ *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft.* 1880.

² *Id. munka* 165. old.

csileg megengedhetőbb, mint az éhség és dögvész, a harc és gyilkosság, a syphilis és prostitutio.¹

Nem így nyilatkoznak azonban a többi socialisták.

„A Malthus elméletéből ismerjük meg az emberiség legmélyebb fokra való lesülését, a versenyviszonyoktól való függőségét, megtudjuk belőle, hogy végeredményben miként tette a magántulajdon áruvá az embert, kinek nemzése és megsemmisítése is csak a kereslettől függ, hogy miként gyilkolta és gyilkolja ma is halomra az embermilliókat a verseny rendszere: mindez kiviláglik e teoriából és ez készlet bennünket, hogy az emberiséget e lesülésétől kiszabadítsuk a magántulajdon, a verseny és az ellentétes érdekek megszüntetése útján.“² Engels e mondása hiven tükrözteti vissza, miért foglalt állást általában a socialismus a Malthus elméletével szemben: e theoria csak a kapitalista társadalom egyik kérdését adja elének, csak a helytelenül organisált mai társadalom kérdése a népesedés kérdése, mely azonban nem foglalhat helyet a jövő socialistikus államban. Az azután már az egyes író egyéniségéhez, de meg kutatásaihoz is tartozik, mit talál különösen kiemelendőnek Malthus tévedései között, s ha a limine a fentebbi okból vissza is utasította már e teoriát, a magyarázat dolga, hogy később a részleteknél miképpen s mivel indokolja különösebben e visszautasítást?

A socialismus azonban nem maradt meg mindenkor az objectiv kritikának határai között, a midőn bírálatot mondott Malthusról. Engels azért veti el a népesedési elméletet, mert az a „legdurvább, a legbarbárabb rendszer, ami csak létezett valaha: a kétségbeesés rendszere az, mely földhöz vág minden szép phrasist az emberszeretetről, infamis és aljas doctrina, a természet és az emberiség elleni utálatos blasphemia.“³ Mindenesetre épp

¹ Kautsky id. munkája 195. old. V. ö. Soetbeer id. m. 91—100 és Elster id. cikke. 747. old.

² Fr. Engels: *Unrisse einer Kritik der Nationalökonomie*. A Ruge-Marx szerkesztette *Deutsch-französische Jahrbücher*-ben. (Paris. 1844. I—II. 110. old.) id. Elsternél. id. cikk. 741. old.

³ Ugyanazon tanulmányban.

ugy jellemző a socialismus egyes képviselőinek ily módon tartott és Malthus iránt kevésbé „udvarias“ hangu nyilatkozata, mint Marxnak ama kijelentése, melylyel az „on population“-t egyszerűen „szemérmetlen plagium“-nak nevezi, mely De Foe, Franklin, Wallace, Sir James Steuart, Townsend stb. munkáiból van összelopkodva s egyetlen önálló gondolatot sem tartalmaz.¹

Hogy ez az állítás mennyiben állhat meg, azt nem mi vagyunk hivatva vizsgálni.

Bennünket Marxnak a Malthus elméletéről mondott ama kritikája érdekel, melyet a socialisták tulnyomó része dogmául fogadott el. Az a kritika, mely kereken tagadja, hogy egy abstract népesedési törvény az emberi társadalomra vonatkozólag megállhatna, hisz szerinte az csak növény- és állatvilágra bír érvénnyel, amennyiben már t. i. az ember azok szaporodásának processusába a történet folyamán be nem nyul; de minden egyes historiai termelési módra külön népesedési törvényt kell alkalmazni, mert minden egyes termelési módnak megvan a maga különleges, történelmileg érvényes népesedési törvénye.² Így van meg a kapitalisztikus termelésnek is. Ennek népesedési törvényét Marx szükségképpii összefüggésbe hozza a maga értékelméletével s kiindulási pontját a termelési technika folytonos fejlődésében, javításában, valamint a modern termelésnek a válságok által megszakított egyenlőtlen processusában és mindkét körülménynek a munkásság helyzetére gyakorolt befolyásában keresi.

A termelésben résztvevő tőkésék és munkások helyzetének szembeállítására, viszonyaik ellentétességének felismerése, a munkabér lényegének megállapítása, a termelésre fordított tőkék két csoportra való elkülönítésének

¹ Négy helyen fakad ki így Marx a *Kapital* első kötetében (3. kiadás. 1883.) Malthus ellen: 354, 518, 632 és 665 old.; először 1865-ben a *Sozialdemokrat* 16. számában. Lásd Soetbeer id. id. m. 35. old.

² Marx: *Das Kapital*. 1. kötet. III. kiadás 1883. — 647—648 oldal.

hangsúlyozása, hogy ezzel a munkás által a tőkés javára produkált értéktöbblet még inkább szembetünő legyen, a bérvizonyok ismerete stb. stb. előfeltételül szerepel Marxnál, a válságok okaira való rámutatással együtt a kapitalisztikus termelés népesedési elméletének megállapításához. Igen, mert ezek mind együttesen, beillesztve egy, alaptételéhez következetes rendszer kereteibe, tüntelik fel azt, hogy a kapitalisztikus termelésben a munkásság az attractio és repulsio örökös változásainak van alávetve, helyzetének bizonytalansága e tényezők folytán válik reá nézve normalis állapotúvá; az alsóbb néprétegek körében ezáltal állandó a túlnépesedés és így vele együtt a nyomor is, de ezt nem az okozza, a mit Malthus gondol: a természet a maga fukarságával, hanem a roszul organisált társadalom, a kapitalisztikus termelés.

Ha a termelésre fordított társadalmi tőkének nagysága növekedik, a termelés arányaiban kiterjeszlik, az abban résztvevő munkások tömegét a kapitalista szaporítja, ha a munkások munkájának productiv ereje fejlődik, ha a gazdaság forrásaiból eredő folyam hatalmasabbá, bővebb vizüvé válik, akkor a munkásoknak is nagyobb lesz a tőke általi attractiója, de ez karöltve jár a munkások nagyobb, tömegesebb repulsiójával. Mert a munkásság az által, hogy önmaga teremti meg a tőke accumulatióját, megteremti egyszersmind nagyobb és nagyobb, folyton növekvő arányokban azon eszközöket is, amelyek által a termelésben önmaga válik relative fölöslegessé. Előáll az „industrielle Reservearmee,“ a túlnépesedés, a nyomor, az inség, de nem a természet kérlelhetetlen parancsa, a Malthus-féle népesedési törvény folytán, hanem a kapitalista társadalom és termelés különleges viszonyai, mondjuk tehát: külön, históriai érvényű népesedési törvénye alapján.¹

A túlnépesedés e szerint Marxnál sem természeti szükségképpiség, így nem is absolut, csak relativ; a népesedés processusát kifejező törvénynek minden egyes

¹ V. ö. id. munka 647. s köv. old.

termelésre külön-külön felvétele pedig jogosultnak látszik a polgári socialgazdák előtt is, ha ez a népesedési törvény — mint Wagner mondja — a népesség fejlődésére irányadó viszonyok, tényezők összefoglalását jelenti.¹ A kapitalisztikus termelés népesedési törvénye Marx szerint nem alkotható meg, ha a népesség fejlődésére befolyással bír, s a kapitalizmus attributumait képező tényeket, momentumokat figyelembe nem veszi. És az eddigi hibát kerüli el Marx, amidőn a gépekkel való termelés teremtette sajátos helyzetet, s a kapitalizmus szülte termelési válságokat előtérbe tolja, hogy ezek alapján állapíthassa meg a népesedés törvényét. — Csakhogy, — amint már Soetbeer helyesen erre a térre terelte a kérdést — a Marx tétele sem infallibilis dogma. Az forog itt szóban, hogy vajjon elegendő-e hát a népesedési törvény megalkotásához a Marx kiemelte két momentum? Vagy, ha a kapitalisztikus termelésnek valóban a Marx-féle törvény a népesedési törvénye, nincs-e, vagy nem lehet-e ezen kívül még egy általános népesedési törvény is, a melynek érvényességét Marx az előbb említettek alapján természetesen tagadja?

Majd később, a VIII. pont alatt adjuk meg a kérdésekre mi is a feleletet, de addig is megállapíthatjuk, hogy abban a kérdésben, melyből népesedési elmélete megalkotásánál a socializmus kiindult: a túlnépesedés kérdésében Marx épp oly egyoldalú álláspontot foglal el, mint Malthus, s ha mindkettő tud is igazságokat megállapítani, a teljes igazságot — álláspontja egyoldalúsága s elfogultsága miatt — egyik sem képes.

Malthus a túlnépesedés okát abban találja, hogy az emberiség tendenciája ama bizonyos progressióban szaporodni, Marx pedig a népesedési mozgalomnak a túlnépesedést előidéző eme befolyását ugyszólván teljesen figyelmen kívül hagyván, a kereseti alkalmak számának csökkenésében, — midőn a népesség nem is szükségképpen nő, sőt ugyanazon niveau marad — keresi a

¹ *Allgemeine Zeitung* 1880. évf. 2481 old.

a tulnépesedés okát. Vagyis, mint Marx magát kifejezte: „a munkásnépeség feleslege az accumulációnak vagy a vagyon kapitalisztikus alapzaton való fejlődésének szükségszerű productuma“, — és így ismét ott vagyunk, ahonnan kiindultunk: Malthusnál a tulnépesedés s vele együtt a nyomor és inség immanens, ~~Malthusnál~~ MARX pedig csak históriai kategoria.¹

Marx a kapitalisztikus termelés törvényének s az előbb mondottakból önként folyónak látja azt is, hogy nem csak a születések és halálozások száma, de a családok absolut nagysága is fordított arányban áll a munkabér magasságával, tehát ama létfenntartási eszközök tömegével, a mi a munkásság különböző kategóriáinak rendelkezésére áll.²

Ebben pedig nem csak az foglaltatik, — amint Marx e kijelentése után tett megjegyzéseiből Elster is kiolvashatónak gondolja,³ — hogy a hiányos táplálkozás a reproductiv képesség növekedését előmozdítja, amit a biológiai irányzat egyes képviselői szintén állítanak⁴, de önként folyik belőle az is, hogy a korai házasságok szükségképpen következményei annak a helyzetnek, amelyben a nagyipar munkásai élnek.⁵

A helytelen socialis organisatio, a mai kapitalisztikus termelés és nem a tulságos népszaporodás hozza tehát

¹ V. ö. Marx id. m. ugyanott. — Körülbelöl a szövegben adott alapokon fejtegeti Soetbeer Marx idézett tétéleit, de nem egész világosan és élesen tünteti ki a Marx és Malthus tulnépesedése között a különbséget. V. ö. id. m. 46—47. old.

² Id. m. 661. old.

³ Id. tanulmány 744 old.

⁴ Lásd a II. pontnál. — Platter a *Karl Marx und Malthus* című tanulmányában (*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 29. köt. 1877. 322. old.), amint Soetbeer kiemeli (id. m. 49—50 old.), tagadja Marx e tételének a kapitalisztikus termelésre való vonatkozását, de ő is elismeri azt, amit Elster belőle kiolvadni vél.

⁵ Id. m. 660. old. Soetbeer — hogy cáfolja Marxot — a „circulus vitiosus“ vádjával illeti őt ez állításáért, minden alap nélkül. Lásd később a VI. és VIII. pontot,

magával azokat a károkat, amelyeket manapság a tulnépesedés neve alatt szokás összefoglalni.

Ebben a véleményben megegyez egymással a socialismus képviselőinek tulnyomó része és így ad kifejezést Liebknecht is annak, hogy a tulnépesedés a kulturállamokban csak helytelen szólásmód, mert valójában az a vagyon igazságtalan megoszlását jelenti¹; vagy amint Schippel, más irányban kutatva, mondja: a modern tulnépesedés abból származik, hogy fogyasztásunk nem fejlődik a munka produktivitásának, megfelelő arányban, hogy nincs megfelelő arányban többre szükségünk, ha többet termelünk. Már pedig a munkások alkalmazása kérdésében a vállalkozóra a szükséglet mértéke irányadó, tehát, ha az áruk elhelyezhetősége ugyanaz marad s a munkás munkájának produktivitása nő, kevesebb számú munkást fog alkalmazni: a munkából kimaradtak fölöslegessé s ha előbb állandóan volt foglalkozásuk, úgy most egyszerre a népesség fölösleges részét képezik.²

Emez és más vele lényegében megegyező kijelentés nyomán sarjadjik elő azután a népesedés kérdésében nyilatkozó socialista írók munkáiban az az optimista felfogás, amely talán már a fentebb mondottakban is rejtve van. Az, a mit Henry George így fejez ki: „azoknak az új szájaknak, amelyek a népesség szaporodásával kerülnek a világba, nem kell több ennivaló, mint a régieknek, holott azok a kezek, amelyek az új szájakkal együtt jönnek a világra, a dolgok természetes folyása szerint többet termelnek; és minél nagyobb lesz a népesség, annál közelebb jutunk a javak igazságos megoszlásához; az az egyenlőség ezen állapotában pedig a népesség természetes szaporodásának állandóan az lesz a törekvése, hogy

¹ *Zur Grund- und Bodenfrage*. 1876. II. kiad. 68 old.

² *Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung*. 1883. 96. old. — A modern tulnépesedés „klasszikus egyszerűségű“ példáját látja Schippel az irlandi viszonyok alakulásában. 1841-től 1866-ig Irland lakossága 8·2 millióról 5·5 millióra szállt le, azóta 1883-ig évenként körülbelül 19,000 lakossal csökkent, ettől kezdve néha 50,000-rel is. S ha ezzel szemben a lakosság jövedelme, a művelés alá vont föld, e munka produktivitása nőtt is, a kapitalisztikus gazdasági rend tulnépesedést idézett elő Irlandban.

minden egyes gazdagabbá és ne szegényebbé legyen.“¹ Igen, ez az optimizmus a népesség szaporodásának véghatárát csak a tér végességében látja; de az a veszély, hogy az emberiség a mozgás lehetőségének határán túl szaporodjék, távol fekvősége miatt nem bír több praktikus jelentőséggel, mint egy új jégkorszak elkövetkezésének, vagy a nap tüze kialvásának lehetősége.^{2 3}

¹ *Progress and poverty, an inquiry into the cause of industrial depressions, and of increase of want with increase of wealth.* 1879. — A Haek-féle Reclam-kiadás 159. old. — Malthuszal George igen kimerítően foglalkozik a *Haladás és szegénység* második könyvében 106—168 old. — V. ö. Soetbeer id. m. 101—111. és Elster id. tanulmánya 745. old. — B. Friedlaender *Die vier Haupt-richtungen der modernen sozialen Bewegung* 1901. című munkájában a II. rész nagyobb felében tárgyalja George „neophysiokratia“-ját, de Georgenak Malthus ellenes álláspontja ismertetésében (id. m. 185—196. old.) semmi újat sem tud mondani.

² Id. munkája 151. old.

³ E tanulmány II. pontjának (17. és köv. old.) kiegészítése-képpen meg kell itt jegyezni, hogy az optimista Henry George is hive ama felfogásnak, hogy a szellemi és a lelki evolúcióval a procreatio csökken.

George e véleménye indokolásául abból indul ki, hogy a növény- és állatvilág analogiája, melyet a szaporodás kérdésében annyit emlegetnek, nem talál az emberre, mert az állatnak és a növénynek csak bizonyos javakra van szüksége a természettől, hogy szükségleteit kielégíthesse, az emberben pedig, minél bővebben elégi ki quantitative s aztán qualitative animalis szükségleteit, annál inkább támadnak magasabb, de szintén kielégítendő szükségletek (id. m. 153—154. old.). S emez új, magasabb szükségletek kifejlődésével együtt azután kiderül, hogy a népese-dés repressiv és praeventiv akadályain kívül egy harmadik oly akadály is létezik, mely az általános jólét emelkedése és a szellemi fejlődés révén jut szerephez. Új telepítvényekben, a hol a természettel folytatott küzdelem kevés alkalmat enged az intellektuál s élet kifejlődéséhez, s régebbi országok szegény népretegeinél,¹ ahol azok a gazdag osztályok között élvén, minden előnyből kizáratnak s majdnem az állati niveaura süllyedtek le, a születések aránya határozottan nagyobb, mint ott, ahol a vagyonosság növekedése függetlenséget, kényelmet, nyugalmat s így teljesebb, változatosabb életet hoz magával. Az angol közmondás, melyet Adam Smith jól ismer és idéz is: „A gazdagnak szerencséje, a szegénynek gyermeke van“, csak a tényeket állapítja meg. (id. m. 156. old.)

George optimismusa így alkotja meg azt a népese-
dési törvényt, mely — mint mondja — a szellemi fej-
lődés törvényével is egybehangzik, annak van aláren-
delve. De, mint socialista, George is tagadja, hogy a ter-
mészet állítólagos fukarsága oly szerepet játszszen a népe-
sedés kérdésében, mint aminőt Malthus irt elő részére.¹

Azonban az az optimismus, mely a socialisták kö-
zül legélénkebb színekkel kifestve a „Haladás és szegény-
ség“ nagy írójának minden munkájából szemünkbe ötlik
s az ő tanai alapján álló „földbirtokreformerek“-nek
dolgozataiban mind szélesebb és szélesebb mezőkön ér-
vényesül,² — mint már is láttuk,³ — nem csak a soci-
alismus hiveinek felfogása. De ők, mint optimisták, azon
az alapon építenek tovább, melyre Malthusszal homlok-
egyenest ellenkező álláspontjuk miatt helyezkedtek, mi-
dön a társadalmi szervezet alapjától kezdve eszközlendő
átalakításának szükségességét, mint egyedül helyes refor-
mot, hangoztatják, míg az optimismust tápláló nem soci-
alista írók a tennálló állami és társadalmi organisatio
megváltoztatását fölöslegesnek itelve, bizalommal tekintenek
a népese-
dési viszonyok jövő-
alakulása elé.⁴

Fölsölegesen látszik előttünk több időt szentelni e
helyen a socialisták népese-
déselméleti tanai vizsgálata-
nak: az eltérés vajmi csekély az egyes írók között, kü-
lönben is inkább csak külsöleges, mert tanaik lényege
egy és ugyanaz.

¹ Id. m. 156. old.

² Alfréd Russel Wallace: *Land nationalization, its necessity and its aims.* 1882. Michael Flürscheim: *Der einzige Rettungsweg.* Dresden—Leipzig, 1894. 11—13. old. Damaschke: *Die Bodenreform.* 3. kiadás 1904. 23. és köv. old. — Preuss: *Die Bodenbesitzreform, als sociales Heilmittel.* Berlin 1892. munkájában eléggé objectiv kritikát ad az egész reformról.

³ Lásd e tanulmány 14—16 old. és Carey-re vonatkozólag a 23—25. old.

⁴ Ily optimista polgári socialgazdák Frédéric Bastiat, Fried-
rich List, Ernst Engel s egynehány régebbi angol író. A mi fel-
adatunk szempontjából azonban nagyobb fontossággal ezek nem
bírnak. Lásd egyébként Elster id. cikke a 747—752 old.

Diametralis ellentétben Malthusszal tagadják ök, hogy a népszaporodás constans, egyenletes arányokban történék, reámutatnak arra, hogy az idő- és területbeli különbségeknek, a jogi és a gazdasági viszonyok, a vagyonmegoszlás és vagyonrend különbözőségeinek hatása alatt lényegében egymástól mennyire eltérő arányokban megy végbe a népesedés? Kiemelik és hangoztatják, hogy a nyomornak és a társadalom mai sok-sok bajának kiküszöbölésére, — mely bajok a népesedéssel hoztatnak összefüggésbe, — nem praeventiv eljárások, nem az időleges, palliatív eszközök igénybevétele szolgálhat, hanem az egyedüli, radicalis megoldás: igazságosabb vagyonmegoszlás, mely a helyesebb alapokra állított socialis szervezettel együtt bekövetkezik.

De természetesnek tűnhetik fel mindenki előtt, hogy a socialisták emez állásfoglalása nem a Malthus-féle tételek fejlesztését jelenti: ahol Godwinnak adnak igazat, ök Malthust itélik el. Ámde a socialismus abban a nagy harcban, melyet oly kitartó erélylyel viv a smithi beralapphantom, a malthusi éhségsophisma, és a ricardói egyoldalú járadékprincipium, ezen — mint Henry George mondja — „triple alliance“ ellen, Malthusra vonatkozólag egy igen fontos tételt állapított meg jelszavául: ama marxi tételt, mely szerint semmi jogosultsága az általános, absolut népesedési törvénynek, hisz minden historiai termelésnek megvan a maga különleges népesedési törvénye.

Ennek a tételnek felállításával pedig a socialismus is hozzájárult a népesedési elmélet fejlesztéséhez.

V.

Az előző fejtegetésekből az világlik ki, hogy az említett kutatásoknak a népesedési elméletet nem igen sikerült sokkal előbbre vinniök. Talán még a biológiai alapon álló irányzat az, melynek a többi kutatási irány között legmélyebbre volt alkalma hatolni a népesedés kérdésében, de ez a — hogy úgy mondjuk: iskola sem mutathat fel e téren nagyobb eredményeket.

A tizenkilencedik század vége felé egy müncheni fiatal tudós, a birodalmi levéltár assessora, Georg Hansen mutatott, sokat emlegetett munkájában¹ valóban új irányt a népesedéstan mezején: ez a munka, a történelem és a statisztika nyújtotta adatokra támaszkodva, egy önálló gondolkodó szellemének kiváló terméke, tagadhatatlan tévedései mellett is kiindulási pontja marad a népesedési elmélet reformálására irányuló törekvéseknek.

Az országok népességét — mondja Hansen — rendszerint három osztályba osztják: a földbirtokosok osztályára, melybe a parasztság és a földbirtokos nemesség tartozik, a középosztályra, melyet a polgári foglalkozásuak, továbbá a hivatalnokok, tudósok s általában a városi lakosságnak birtokos, művelt rétegei alkotnak, végül a birtoktalan munkások és proletárok osztályára. Ez a három osztály, így hiszik közönségesen, az államban önállóan, egymás mellett áll, különleges functióit így gyakorolja és ha itt-ott egyikből a másikba átlépés fel vagy leszállás történik is, ez osztályok egészben véve saját erejükből tartják fenn magukat.

Ez a nézet téves. A három osztály nem egymás mel-

¹ *Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen* 1889.

lett áll, hanem azok ugyanazon egy népesség fejlődésének különböző fokait jelentik. Csak az első osztály, a földbirtokos, állandó s azon erőttöbbletből, melyet ez az osztály producál, alakul ki és ujul meg folytonosan a városi lakosság.¹

A leipzig-i városi statisztika adatainak felhasználásával, korosztályokat alakítva, Hansen azt állapítja meg, hogy a városi lakosságnak csak 25%-a helyben született, 75%-a pedig beköltözött.² Ez utóbbi summából — mely kétségtelenül magasra van véve — ha 25%-ot azok címén vonunk le, a kik csak átmenetileg tartózkodnak a városban és 25%-ot azon címén, a kik nem vidékről, hanem más városból költöztek be: úgy egy nagyjában stationarius népesség áll előttünk, melynek fele benszült, fele pedig beköltözött. De ha valamely város népességének fele állandóan beköltözöttékből áll, úgy ebből az következik, hogy a benszült népességnek két emberöltő alatt egy kívülről bevándorolt lakosság lép teljesen a helyére.³

A vidékről történő beköltözés által kiszorított városi lakosságnak egy része, de csak egy csekély része, fenmarad, vagy mint földbirtokos vonul felre; más része, egy sokkal nagyobb rész, kihal, a többi pedig birtoktalan munkássá és proletárrá lesz⁴ és így a népesség körén belül örökös változást észlelhetünk s a középosztály csak átmenetet képez az első népességi fokról a harmadikra.

¹ Id. m. 30—31. old.

² A tabella szerint tulajdonképpen 23·53 és 76·47 az arány. Id. m. 27. old.

³ Id. m. 27. old. — Ez a következtetés nem mondható kifogásolhatatlannak s téves a Hansen állítása. — Mandelló, id. tanulmányában — úgy látszik — elfogadja. Ammon: *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* című munkájának első kiadásában (Jena, 1895.) magáévá teszi e tételt, de már a következő második kiadásban (1896.) nem, hanem, mint alább látni fogjuk, corrigálja.

⁴ Id. m. 31. old.

A három osztály keletkezésének s az államban elfoglalt sajátos helyzetének ismertetését három jövedelmi ág felvételével eszközli Hansen. A földbirtokosok jövedelme a természeti erőkből származik s ez nagyjában a Ricardo földjáradéka. A középosztálynak, mint nagyobb részt szellemi munkásosztálynak jövedelme a szellemi munka jutalma, de e mellett a vállalkozói nyereség s a tőkekamat is. A munkásosztályé pedig a munkabér.¹

E jövedelemágak különböző volta s a társadalmi küzdelmeknek okát képező egy-egy osztályon belül meglevő népességi többlet okozza a népességi áramlatnak előbb említett irányát. Ha a földbirtokosok osztályában alakul ki népességi többlet — miután a föld járadéka, ha nem tekintjük a művelési rendszer változásait, állandóan csak ugyanannyi embernek biztosítja megélhetését² — e többlet egyik csoportja, az erősebb, az átlagon felül emelkedő, a városokba özönlik s a középosztály sorába törekszik, mert ebben az osztályban fokozható a jövedelem s ennek az osztálynak népesség-befogadó képessége jóval nagyobb, mint az első osztályé. A földbirtokos osztály másik csoportja, mely gyenge és az átlagon alóli, nőtlen marad és cselédségként vagy eltartottként falun él. A harmadik osztály erőteljesebb része a középosztályba óhajt jutni, mert az elsőbe, annak szinte bevehetetlen positiója folytán, be nem juthat; de a második osztályban csak a legtehetségesebb elemek tarthatják meg magukat, mint a mely elemek kiválasztott képességüek. Ezért áll a második osztály a legmagasabb színvonalon. A harmadik osztály pedig az átlagos nívaut azért nem éri el, mert a leggyöngébb elemek leszorulásából alakult.

Abban a hatalmas és „örök“ áramlatban, mely az egyes népességi osztályok népességtöbbletei között állandóan folyik, a mezei származásu, s e körülmény folytán, valamint nevelése következtében is legerőteljesebb osztály: a földbirtokos-osztály népesség-többlete marad győztes; rajta

¹ Id. m. 41—86. főleg pedig a 64. s köv. old.

² Id. m. 99. s köv. old.

kivül kismértékben a középosztály tehetségesebb elemei, legkevésbé pedig a harmadik osztály.¹

Ez a gondolatmenet különböző kifejezési formában átvonul Hansen egész munkáján, s egy helyen még szabatosabban körvonalozza tételét:

A népesség első osztályának többlete állandóan a másodikba tolul s az itt kevésbé értékes elemek kiválnak és a harmadik osztályba süllyednek le. A népesség áramlatának gyorsasága állapítja meg a középosztályt illetőleg a kultura fokát. Az általános verseny lehetővé teszi a középosztály számára, hogy szellemi tulsúlyát a másik két osztállyal szemben érezhetővé tegye; hogy a munkásosztály kizsákmányolása által jövedelmét szaporíthassa, s a parasztságnak birtokából való kiszorítása által jövedelmét biztosíthassa. A parasztság megsemmisülése gyorsabbá teszi a népesség áramlatának processusát: a kultura eléri virágzása tetőpontját, de ez olyan, mint a tüdőbajos arcán a halál rózsája. Mert mihelyt felémésztődött a mezei népesség, a középosztály szellemi niveauja is gyorsan süllyed és ezzel szükségképen be kell következnie az általános hanyatlásnak.²

Az a telfogás, hogy a középosztály csak átmenetet képez az első népességi fokról a harmadikra, hogy örök kiveszésre van az ítélve (bár nem a physiologiai természetlenséget, hanem az állandó gazdasági hanyatlást érti itt Hansen), hogy ez osztálynak útja visszatarthatatlan erővel a proletárság felé visz: kétségtelenül nem elégítheti ki erkölcsi érzetünket. Hisz a középosztályban látjuk a nemzet magvát, a szellemi tekintetben irányadó népréteget, megfoghatatlannak tűnik fel tehát előttünk ez osztály hanyatlása.

Mandelló, ki erre reámutatott, azon adatok alapján, a melyekkel Hansen a középosztálynak állandó „gazdasági“ hanyatlását igazolni kívánta: a régi német városok

¹ Id. m. 89—219. old. több helyen. V. ö. Mandelló id. tanulmánya 417—418. old.

² Id. m. 322—323. old.

előkelő polgárainak nevét, családjaik sorsának leírását magukban foglaló lajstromok adatai alapján, azt bizonyítja be, hogy Hansen tévesen vont le a következtetéseket. Tévesen, mert ezekből az adatokból a középosztálynak nem „gazdasági“ hanyatlása, hanem valósággal „physiologiai“ kiveszése tűnik ki. S ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a biológiai elmélet szerint a szellemi és lelki evolutio a házasságbeli procreatio csökkenésével jár, — akár úgy, hogy az ellentétes hatás közvetlenül, akár a psychikai coëfficiens útján mutatkozik, akár teljes terméketlenségre, akár gyöngre, a küzdelemre alkalmatlan utódok nemzésére vezet is az, — ezen még ma teljesen be nem igazolt tétel megérthetővé teszi a Hansen elméletét, hogy miért kell a középosztály családjainak, miután egynehány nemzedéken át virágzottak, kihalniok vagy alsóbb socialis fokra lesülyedniök? ¹

Mandelló ezek szerint kiegészíti s bizonyos tekintetben fejleszti a Hansen elméletét; de a felől, vajjon igaz-e az a tétel, hogy a benszülött városi lakosságot a kívülről bevándorolt két emberöltő alatt helyettesíti, nem nyilatkozik, hanem e tételt megállhatónak fogadván el, ezzel bizonyítja a középosztály kiveszését. ² Pedig ez a tétel az, melyet az azóta nyert statisztikai adatok be nem igazolnak.

Herkner kimutatja, hogy még nem bizonyított be, sőt valószínűvé sem tétetett, hogy a városok helyben született lakossága és kívülről bevándorolt népessége stationarius népességet adna, mint azt Hansen Leipzigrá a már feljebb említett arányban felveszi; Hansen csak egyetlen számlálási évet vett alapul; az évek folyamán azonban még akkor is, ha a két csoportnak számszerű aránya ugyanaz maradna, bekövetkezhetik úgy a benszülött, mint a bevándorolt népesség szaporodása. Németországban az 1890-iki népszámlálás eredményei azt mutatják, hogy Hansen felfogása tulságosan pessimistikus. A 26 német nagyváros 5,997.542 lakosából 43.78%,

¹ V. ö. Mandelló id. tanulmánya 423—423. old.

² Lásd id. tanulmány 414. ill. 412. old.

vagyis 2,729.847 ugyanazon nagyvárosban született, melyben megszámlálták. S ha a nagyvárosból nagyvárosba, nagyvárosból kisvárosba és falura kivándorlás nem volna, ha a nagyvárosokban minden ott született lakos megmaradna, úgy sokkal kisebb bevándorlásra volna szükség, hogy a nagyvárosok tényleges népességszáma elérhető legyen. Elég volna így, ha az összlakosságnak csak $\frac{2}{5}$ -ét tenné ki a bevándorolt lakosság. Csakhogy azt is mérlegelés alá kell venni, hogy a bevándorlás nemcsak a falvakból származik, hanem nem csekély részében kisvárosokból is: mindebből pedig az világlik ki, hogy a városi lakosság szaporodása Németországban sokkal jobb feltételekre van állítva, mint Hansen gondolja.¹

Épp így veszi tagadásba Kuczynszki is a statisztika adatai alapján Hansen fentebbi állításait. A stationarius népesség constructióját mesterkéltnek tartja s be nem bizonyítottnak, de ettől eltekintve, teljesen tarthatatlannak látja a városi népességnek két generáción belüli kívülről jövő teljes helyettesítését. Nem bocsátkozhatunk itt a Kuczynski tételeinek indokolásába,² csak annyit jelezhetünk, hogy ő beigazolja, miszerint Hansen e tételének megerősítésére felhozott bizonyítéka: hogy t. i. a városok születési budget-je deficitet tüntet fel, csak némely esetben nyer érvényt, az egykori városi nemzetségek kihalása pedig teljesen idejét mult anyag, melyből általános szabályt levonni nem lehet.³ A foglalkozás szerinti tagozódást illetőleg, hogy a városokba beköltözők oly foglalkozások felé fordulnak, mely őket önállósággal s a városi lakosságnak e foglalkozásból való kiszorításával biztatja, hogy a városi lakosság kiszoruló része a birtoktalan munkásság és a proletariátus sorában talál helyet, a mi abban nyilvánul,

¹ Heinrich Herkner: *Die Arbeiterfrage*. Eine Einführung. 2. kiadás. Berlin, 1897. 422. old.

² Lásd Kuczynski: *Der Zug nach der Stadt*. Stuttgart, 1897. 73—78. oldalai, hol több író véleménye is fel van tüntetve.

³ Hansennak ezt az eljárását egyébként Mandelló is kevésbé sikerültnek mondja, szemben a statisztika eredményeit feldolgozó fejtegetéseivel. Id. tanulmány 426. old.

hogy a gyári munkások közt van a legnagyobb része a helyben születetteknek, — Kuczynski kimutatja, hogy a középosztályba tartozó sok foglalkozásban csekély, sokban pedig sok benszülött van, s hogy másfelől a munkások közt csekély a helybenszülöttek száma. Hansen azt sem bizonyítja be, hogy a középosztály, a városi népesség a munkásosztály soraiba való lesüllyedés útján szorul ki, és hogy a középosztály pusztulásának a késői s ritka házasságok is okát képezik; így végeredményben az a meggyőződése, hogy Hansen tételei a városi népesség állítólagos folytonos kihalását és falusi népesség által való pótlását illetően nem állják ki a tudományos vizsgálatot és nem sikerült neki beigazolnia, hogy azok az okok, a melyeket felemlit, mint ilyenek hatnának.¹²

¹ Id. munka 156—158. old.

² A városokba tódulás okaival a Hansen munkájának megjelenése nyomán támadt kiterjedt irodalom kimerítően foglalkozik. Elég itt Kuczynskin kívül a sok író közül Sohnrey (*Der Zug vom Lande und die soziale Revolution* 1894.) vagy Allendorf (*Der Zug in die Städte* 1901.) nevére hivatkozni. — A magyarországi olynemű jelenségekkel, a melyeket a városokba tódulás hoz magával, foglalkozik újabban Heller Farkas (*A városokba tömörülés jelensége Magyarországon*. Közgazdasági Szemle. 1905. évf. 854. — 863. és 907—923. old. — Lásd e cikkekre Kováts Ferenc válaszáat ugyanott 1906. évf. 13—31. old. s Heller viszonzválaszáat a 108—115. old.), aki dolgozatában azonban nem tud adni „kielégítő feleletet az iránt, hogy a városi lakosság növekedésének súlypontja Magyarországon a városi népesség szaporodásában van-e, vagy pedig a vidéki lakosságnak a városokba költözködésében?” — Tudtunkkal Heller azóta nem adta közre e cikkében megígért újabb vizsgálatait, melyek e kérdésre hivatva volnának fényt deríteni s így magyar adatokkal járulnának hozzá a Hansen és Ammon által kezdt vizsgáladásokhoz és a tisztább látást e szövevényes jelenségekben növelhetnék.

VI.

Hansen elmélete, mely a népességnek osztályokra bontásával igyekezett megalkotni gazdasági alapon a népesedés új törvényét, nem sokáig maradt magára, társat kapott egy új elméletben, melyet — Hansen könyvéről azonban, úgy látszik, mit sem tudva, — a párisi „Société d'anthropologie“ tagja, Arsène Dumont épített fel hatalmas demographiai tanulmányában,¹ melyben a francia szellemesség, erős képzelőtehetség és könnyed irány egyesülve támogatják a szerzőt új népesedési törvények felismerésében s formulázásában. De ha egyoldalúság jellemzi az eddigi népesedési elméleteket, mert azok mind gazdasági alapon épültek fel, épp úgy az egyoldalúság vádjával illelhetni ezt az új teoriát, mely elveti az eddigi alapot, s azzal szemben reáhelyezkedik a pszichológiai tények egyedül döntő befolyásának képzelt basisára. Szellemes érveléssel köti le olvasója figyelmét, akár Franciaország elnéptelenedése okainak megállapítása után az ottani állapotok sanálásának módjait kutassa, akár pedig, természettudományi ismereteinek felhasználásával, a népesedés új elméletét formulázza vagy igazolja; de egyoldalúsága mindenhol kiérzik, az, amit elmélete javítani igyekezik, régi állapotában marad: a népesedés problémájának alapja a gazdasági helyett Dumont által csupán pszichologiaivá vált.

Dumont, mint természettudós, már munkája legelején azt a kijelentést teszi, hogy a népesedés kérdése nem a társadalmi gazdaságtan kérdései közé tartozik²;

¹ *Dépopulation et civilisation. Étude démographique.* (Bibliothèque anthropologique. XIII.) Paris. 1890.

² Id. munka 1. és 11. oldal.

a gazdaságtannak praedominans jellege a társadalmi tudományok körében egyébként is tünedezőfélen van; mióta Darwin világra szóló munkája, a Theory of Natural Selection megjelent (1859), az anthropologia tudománya fejlődik, a transmutatio processusa ismertté vált, a sociologia hatalmas lépésekkel halad diadalutján, az evolutio elmélete döntő fontosságu lett, azóta a népesedési tannak is át kell helyeződnie más tudományok sphaerájába, át kell helyeződnie; mert e gazdaságtani írók egyoldaluvá tették a népesedés elméletét, hisz a szaporodás ható okaként egyedül csak gazdasági factorokat ismernek el: Malthus és követői szerint a subsistentialis eszközök determinálják az emberiség szaporodását, holott valóban amaz országok tüntetik fel a legkisebb születési szám-arányokat, melyek a legtermékenyebbek, tehát a legtöbb subsistentiális eszközzel bírnak¹; oly törvényt alkalmazott tehát Malthus az emberiségre, mely arra nem talál; ennek az elméletnek az állat- és növényvilágban van érvénye, amint Darwin — helyesen — oda is vitte át azt²; az emberiség életműködésének irányára befolyással bírós az állat életével közös physikai tényezőkön kívül más factorokkal, a kiszámíthatlan hatásu erkölcsi, intellectualis, aesthetikai tényezőkkel is kell számolni, a melyek (és nem csupán a Malthus említette gazdasági tényezők) szintén befolyással bírnak a népesedés menetére³; ezért inkább megközelíti az igazságot Bertillon, amidőn két tényezőre: gazdasági és erkölcsi okokra viszi vissza a népesedés mié-kénti alakulását.⁴

A Malthus-féle túlnépesedés nem igen fenyegeti manapság a művelt államokat; a sűrű népesség pedig nem

¹ 1882—83-ban 1000 lakosra Angliában 14.1, az európai Oroszországban 13.3, Norvégiában 13.8, Schweizban 12.2, Svédországban 13.3 születés esett, míg Magyarországon 7.3, Olaszországban 9.5, Ausztriában 7.1, Belgiumban 9.7 és Franciaországban csak 2.5. — Id. munka 69. old.

² Id. munka 31. old.

³ Id. munka 23. old.

⁴ Id. munka 39. oldal.

veszedelmet, de előnyöket rejt magában, csakhogy ma, az egyes államokban fenyegető elnéptelenedés láttán nem a túlnépesedés, de a depopulatio kérdése válik aktuálissá: ez utóbbinak okait kell tehát felderíteni.

Azt mondják sokan, hogy vannak elvénhedett fajok (races vieilles), amelyek a feltétlen kivészés útján haladnak: ez a sok helyt fenyegető depopulatio oka. Banális mondás, melyben nincs igazság, hisz még az állat- és növényfajok sem tüntetik tel ezt a jelenséget.¹ Más a depopulatio: a születések száma csökkenésének oka; de nem physiologiai, mint Spencer és hivei vélik,² nem a fényűzés, a nyomor, az ipari vagy kereskedelmi concurrentia,³ nem is a háborúk, nem is a kivándorlás, amint ez utóbbi tényt ujabban egyesek annyira kiemelik,⁴ de nem is az erkölcstelenség, melyet annyian szeretnek épp Franciaország népességének csekély szaporaságát tekintve előtérbe állítani. A francia embert „l'homme sensuel moyen“-nek nevezni, mint Arnold teszi, Franciaországot meg „un pays de moeurs râlâchées“-nek mondani, mint Stuart Mill, — hypokrisis: Franciaországban nem nagyobb az erkölcstelenség, mint más államokban; az, hogy Franciaország népességénél gyorsabban szaporodik más államok népessége, nem bizonyítja Franciaország erkölcstelenségét, de nem bizonyítja azt sem, hogy azon más államokban nagyobb erkölcsösség uralkodnék. Mert egy orosz író figyelmeztet a Nouvelle Revueben,⁵ hogy Oroszország falvai mily borzasztó mód erkölcstelének s elbeszéli, hogy már a falusi népesség is kiüríthetetlenül inficiálva van a legborzasztóbb betegségek csiráival. Pedig tudjuk, hogy Oroszország népességének szaporodása jóval nagyobb, mint Európa többi országaié. Az oroszok nagy feconditásának okát egyesek az extensiv agriculturában keresik, és az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és

¹ Id. m. 84—85 oldal.

² Id. m. 86—87. oldal.

³ Id. m. 89. oldal.

⁴ Id. m. 94—95 old.

⁵ 1882. májusi füzet.

Uj-Zéland meg is erősítik azt a tételt, hogy az extensív agriculturával bíró államok, hol a „viricultura“ is extensív, nagy születési számot tüntetnek fel, az intenzív agriculturával bíró államok pedig, hol a „viricultura“ is hasonlóan intenzív, — s ezek között Franciaország — ellenkezőleg, a születések számának csökkenését mutatják. De ez a tétel nem talál kivétel nélkül: Anglia és Belgium kevésbé intenzív culturával bír, mint Franciaország, mégis nagyobb születési arányt mutat, China pedig, a tulintenzív agriculturájú, de nagyon is extensív „viriculturájú“ állam, igen erős születési quotával dicsekedhetik.¹

Máshol rejlik tehát a gyökere a népesedés csökkenésének, máshol, másban, nem physikai, de psychologiai tényekben, abban, hogy az egyénnek szándékos, öntudatos akarata lehetőleg kevés gyermek nemzésére irányul. Ezek szerint tehát nem azon befolyásokat kell kutatni, amelyek a szaporodást valamely mechanikus működés útján csökkentik, hanem amaz okokat kell megállapítani, amelyek a házasságon belől megerősítik amaz öntudatos akaratot, amely lehetőleg kevés gyermek nemzésére irányul.² Mivel pedig az idők folyamán kialakult néprétegek: a tulajdonképpeni nép, a pénz- és a szellemi aristokratia, hierarchikusan helyeződtek egymás fölé, s az erkölcsi és szellemi tekintetben fejlett egyének állandó törekvése magasabbra emelkedni e hierarchikus rétegek körében, mint a mily helyen áll és célját elérni minden elébe tornyosuló akadálylyal szemben is törekszik: e törekvése, ez aspiratiója kell, hogy kiindulási pontul szolgáljon a népesedés kutatójának, mert ez a törekvés, a „capillarité sociale,“ a capillaris attractio képes egyedül megmagyarázni a népesedés folyamatát, hisz uj alapokra állítja a népesedés egész problémáját.³

Aki felfelé törekszik, annak nem szabad felesleges terhet magával vinnie; már pedig a törekvő egyének

¹ Id. m. 89—92. old.

² Id. munka 99 old.

³ Id. munka 105—106. old.

ily teherül és akadályul szolgálnak gyermekei, akikért ő reményeit, ambícióit is feláldozni kénytelen; ehhez képest az oly társadalomban, amelyben senki előtt nem volna nyitva az ut a társadalmi lépcső tokain való felemelkedésre, s gyermekeit sem tudná a magasabb népréteg soraiba juttatni, és a hol minden nemzedék az előző helyére sorban, minden változás nélkül lépne, ott nem volna ok, hogy az egyén magát megfoszssa az apaság örömeitől, ott — nem ismervén a *capillarité sociale*-t — egyedül természetes ösztöneiknek engedelmeskednének az emberek.¹ Tételül lehet tehát kimondani, hogy az emberiség szaporodása fordított arányban áll a *capillarité sociale*-l.

De a *capillarité sociale*-t annál nagyobb mérvben kifejlődöttnek találjuk, minél előrehaladottabb az emberiség civilizációja: az állatnak nincsenek capilláris törekvései, amint nem voltak az emberiségnek sem, midőn annak értelmi fejlettsége alig különbözött az állatokétól; a műveltség növekedésével egyenes arányban nő e *capillaritas*, és minél több az élvezete, nagyobb a gazdagsága, nagyobb az esztétikai fejlettsége, a szellemi tökéletessége a magasabb néprétegeknek szemben az alsóbbakkal, s általában minél nagyobb az egyes individuumok között a fentebbiekben a különbség, annál erősebb az alsóbb néprétegek lelkében a felemelkedés vágya, annál jobban ösztönzi őket a *capillarité sociale*, — ha csak nincs elzárva előlük annak a lehetősége, hogy a magasabb rétegek közé ők is felemelkedhessenek; de ez a *capillarité sociale* egyszersmind a szaporodás nagymérvű csökkenését is magával hozza.² Bizonyítja e tétel helyességét China, India, Oroszország példája: a legutóbbinál a mir-szervezet, amely a parasztságot még manapság is a föld göröngyéhez köti, éppugy elvágja az utját a *capillarité sociale* kifejlődésének, mint Indiában a kasztrendszer, mely az egyénnek a társadalmat alkotó egyes rétegek körén felülemelkedni teret nem enged, és mindkét állam feltünteti

¹ Id. m. 110—111 old.

² Id. munka 112 oldal.

a capillarité sociale teljes hiánya folytán a népesedés nagy arányokban való haladását, ami Chinában is — a kasztrendszer és a közös birtok intézménye: a capillarité sociale elfojtására oly szerencsésen egyesült e két institutio hazájában — önként érthető szükségképpi eredmény.¹

Ezt a gondolatot füzi tovább munkája különböző részein Dumont, s átviszi a capillarité sociale hatását az államalkatok kérdésének terére is, ahol hosszabb vizsgálódás után eredményképp szüri le ama tételét, hogy minél demokratikusabb valamely állam, annál nagyobb teret enged az egyéniség kifejlődésének; annál inkább nő tehát az egyesekben a capillarité sociale, de annál inkább csökken — szükségképpen — a népesség szaporodása is.² S ha mégis a modern demokratiával járó e csökkenő népszaporodás elve alól kivételnek tűnik fel a munkásosztálynak nem csökkenő, de állandóan magas arányu szaporodása, ne feledjük el, hogy a demokratia csak a néposztályok közötti jogi egyenlőséget declarálta, nem pedig a gazdaságit is: az indus pariahoz hasonlóan, az egyént gazdaságilag felemelkedni nem igen engedő kaszt körében éli végig életét a mai munkás éppugy, mint atyja végig élte, a proletár előtt még a demokratiában sem igen állhat a haladásra való reménység, ő, millió más társával együtt nem igen lát alkalmat a felemelkedésre, capillaris törekvései előtt zárva az ut, — csoda-e hát, ha szabadon engedi át magát természetes ösztöneinek³?

De a tény nem dönti meg ama szabály érvényét, hogy a demokratia ritka népességet hoz magával, még kevésbbé pedig azon alapelv valóságát, hogy az activ capillaris attractio képezi a haladás „conditio, sine qua non“-ját. A társadalmi hajcsövesség alapján épül tehát fel a népesedés új törvénye, mely szerint a népesség szaporodása, a születések aránya fordított, az egyéni

¹ Id. munka 114—117 oldal.

² Id. munka 126 old.

³ Id. m. 127—128 old.

előrehaladás és emelkedés pedig egyenes viszonyban áll a socialis capillaritással¹.

Ezek Dumont könyvének népesedélméleti tételei, melyekhez csatlakoznak, élénk színekkel megrajzolva az életből vett példák: bemutatásául az egyén emelkedési vágyai lehető érvényesítésének. De Dumont nem elégszik meg azzal, hogy elméleti tételeket állapítson meg, áttér a népesedési politika terére. Közelfekvő, hogy a capillaritas érvényesülésének főleg francia példái az elnéptelenedés elleni védekezés szükségességének gondolatát Dumontban felkeltették, s így ad ő irányt, de meg részletes tervezetet is a depopulatio kárainak elkerülésére.² Azonban e módokkal foglalkozni már nem a mi feladatunk.

Dumont elmélete a szellemes, a phantasiája csapongásával figyelmünket lekötő francia író elmélete, mely azonban a komoly tudománynak is diszére válik. De egy a bökkenő: ki nem elégithet, meg nem nyugtathat, legfeljebb az első pillanatra, midőn feleletet óhajtván nyerni a népesség és népesedés tarka-barka jelenségeiből leszürendő törvény utáni kérdezősködéseinkre, fordulunk a többi között Dumonthoz. — Első pillanatra megragad, leköt az ő elmélete, hajlandók vagyunk feltétlenül igazat adni neki, és csak később, midőn válasza felett gondolkodni, abban elmélyedni kezdettünk, látjuk jobban, jobban, erősebben előtünni a Dumont nagy tévedéseit.

Egyoldalúság: ez a tévedése Dumontnak is; oly tévedés, mely könnyen sorsává lesz annak a kutatónak, ki a társadalmi jelenségeket lehető kevés rugóra óhajtja visszavinni, de e tévedés szükségképp sorsává válik annak, aki, mint Dumont is — egyetlen egyre: a társadalmi elemek emelkedési energiájára akarja reducálni amaz okokat, melyek eredménye a társadalom életének a népesedés kérdésével összefüggő megszámlálhatatlan sok je-

¹ Id. munka 130. old.

² Lásd későbbi ily munkáját: *Natalité et démocratie*. 1898. címen. Az „École d' Anthropologie de Paris“-ban tartott hat előadása.

lensége. Erre az egyoldalúságra pedig jobb példát nem kell keresni annál a fejtegetésnél, melyvel ő a mai európai népek beköltözése előtt itt élt törzsek kihalását psychological alapon magyarázza.

Nem azt jelenti azonban ez, hogy Dumont elmélete merőben hibás, teljesen elvetendő lenne: korántsem. Hátrázott fejlesztése, előbbrevitele az a népesedési tannak, oly elmélet, melynek meg van a maga érvényessége, igazsága, de nem feltétlenül és nem minden esetben.

Már pedig Dumont azt ilyennek tartotta.

VII.

Hansen tana a népesség áramlatáról, eltekintve az indokolt kritika nyilatkozataitól nem csak, hogy nem maradt a népesedési elmélet kutatóinál visszhang nélkül, hanem nemsokára kiegészítést és tovább fejlesztést nyert egy karlsruhei biológus, Otto Ammon¹ elméletében, akinek teoriája, mint a biológiai elveken nyugvó sociologia fejlettebb alakjának a népesedési tanra alkalmazott elmélete, a „társadalom természetes rendjéből“ folyó következtetéseit, s így a népességnek már Hansennél látható osztályokra különülését a biologia tanaival hozza szerves összefüggésbe.

A sík föld, a vidék — mondja Ammon, — a születések számában többletet mutat; mivel pedig a mezőgazdaság több embert el nem tarthat, a falusi népesség többlete arra kényszerítettik, hogy kenyerét más uton keresse meg. Mivel a városok a magasabb műveltség, a nagyipar, kereskedelem és munkaalkalmak székhelyei, a mezei népességtöbblet a városokba vándorol.² Résztint mesteriséget tanul, résztint gyárakba megy, résztint mint cseléd, kifutó nyer alkalmazást. E bevándorlók nagyrésze tehát számbelileg a városi lakosság alsóbb rétegét szaporítja, mert a mezei népességnek aránylag csak csekély része jön be a városba azért, hogy ott iskolába járjon és hogy így majd a középosztály soraiba juthasson be.

A városba beköltözők a városi élet sokoldalúsága és nevelő hatása folytán a lelki élet tekintetében átalaku-

¹ Lásd e tanulmány 44. old.

² A vidéken is vannak ipartelepek, de ezek Ammon szerint csak „átmeneti fokot“ alkotnak, melyek zavarják a jelenségek tiszta megítélhetését, így itt figyelembe nem vehetők.

lást tüntetnek fel, de ez az átalakulás nemcsak hasznos irányban történik, hanem felöleli a káros, vad és érzéki ösztönök kifejlődését is. Ebből származik a már Oettingentől kiemelt „colossalis bünözés“, a városokban ki nem irtható prostitutio, a melyet a falu nem ismer. Minden új beköltöző individuum tűzpróba alá vétetik a városban: egyrészők kiállja a próbát és a socialis lépcső fokain fel-lebb halad, másrészők pedig a nagyvárosi proletariátus legalsó, legnyomorultabb rétegét alkotja. Ez az első és legszigorubb próba. A kik ezt kiállották, azok gyermekeiket rendszerint egy fokkal feljebb viszik: a jobb iparosok vagy a kisebb hivatalnokok sorába és így azok már a középosztályban találnak magoknak helyet. A vidékről beköltöző lakosságnak harmadik generációja: az iparosok és kishivatalnokok gyermekei pedig már sokszor magasabb iskolákat végeznek; azonban nem minden magasabb iskolázottságu egyén származik innen, mert hisz a tanult ember fia is előszeretettel fordul a szellemi hivatások felé. — De a társadalmi lépcső fokain való ezen előrehaladás nem történik selectio nélkül. Vannak szerencsések, a kiket siker kísér, de vannak szerencsétlenek, a kiknek képességek nem elegendő, és vagy e miatt, vagy jellembeli fogyatkozásaik miatt válnak hajótöröttekké; a magasabb osztályok kedvező élet és táplálkozási viszonyai különben is nemcsak jót teremtenek, hanem sok-sok egyént bűnre is csábítanak; ezért legnagyobb az áldozatok száma a vidéki lakosságnak a városi életfeltételek közé való betelepődése alkalmával.

A városba irányuló áramlattal szemben nincs ellenáramlat. A folytonos bevándorlás és a magasabb rendű foglalkozások közé való felemelkedés következtében tulsufoltságnak kellene bekövetkezni, de a társadalmilag előnybe került családok folytonos kihalása: részint az üő foglalkozás ártalmasságai, részint az idegrendszer tulságos megerőltetése, a késői házasságok, a gyermekek számának csökkenése által előidézett folytonos pusztulás a tulsufoltságot eltünteti. A városi népesség megújulásához átlag 3—4 emberöltő kell: s a városi népesség különböző rétegei közül a tanult középosztály kihalása a leg-

erősebb, bár a városi proletariátus körében is merülnek fel a kihalást elősegítő okok. Mivel pedig úgy látszik, hogy a legtöbb város népessége csak a vidékről való beköltözés folytán növekszik s valószínű, hogy a vidékről bevándorolt gyári munkásoknál a második és későbbi generációkban már apad a gyermekek száma, mert a magassabb osztályokban aránylag csekélyebb a szaporodás, mint az alsóbbakban: ez azt okozza, hogy az osztályok számviszonyai kiegyenlítődnek, mert különben a felemelkedés folytán jelentékeny zsufoltság volna a magasabb osztályokban tapasztalható. A felemelkedett családok után egy néhány emberöltő alatt kihalnak és mások lépnek a helyökbe, a melyek származásukat egykor szintén a vidékről vették: ez a körülmény bizonyítja a parasztosztálynak az államra és a társadalomra nézve nagy jelentőségét.¹

A mi pedig Malthus elméletét illeti, Ammon elfogadja a népesség szaporodásaira vonatkozó geometriai progressiot, de az arithmetikai sort már nem, mert szerinte ezt theoretikusan igazolni nem lehet; azonban mivel — mint mondja — bizonyos, hogy a tápszerek nem szaporodnak oly gyorsan, mint az emberek: ez elegendő a Malthus tanai igazolásához.²

Mint minden species, az ember is szüntelenül beleütközik a táplálék adta határokba, mert ha a tápszerek nem szaporodnak, stagnál az individuumok száma is; ez utóbbi esetben tehát évenként épp annyi individuumnak kell meghalnia, mint a mennyi születik.

Az életmódnak az egyén helyzetének alakítására való jelentékeny befolyása azonban itt kell, hogy figyelembe vétessék. Minél magasabb az alsóbb néposztályok körében, — a melyek valóban a „lét és nem lét“ határán mozognak — valakinek standard of life-ja, annál előbb fog az illető határt szabni a gyermeknemzésnek és nem nőszül addig, míg nincsen biztos állása. Csakhogy az átlag-

¹ Id. munkája III. kiadás. 1900. 115—123 old.

² Id. munka 227 old.

munkás technikai munkaképességének tokozásával mindig és mindig nehezebbé válik a gyengébb tehetségű munkásoknak rendezett viszonyok közé jutni: nagy tömeg éhezhet, a midőn tulajdonképpen nincs hiány élelmiszerekben, sőt ugy a mezőgazdaságban, mint más téren is tultermelés állott be. A tápszerek és a többi javak kell, hogy a tehetségesebbek felé forduljanak s visszatartassanak a gyengébb tehetségek elől, hogy előre és ne visszafelé haladjon az emberiség fejlődése.¹

Malthus 25 évet vesz fel megkettőződési periodusul, de ez Ziegler szerint² annyit tesz, hogy minden házasságra átlag hat gyermek esik, kik közül egy nőtlen marad vagy pedig elhal a házasságképes kor beállta előtt. A szászországi megkettőződési periodus is csak 42 év, tehát jóval elmarad a physiologiai lehetőség mögött és annak bizonyosságául szolgál, hogy a mi viszonyaink között az emberiség nem a benne rejlő szaporodási képesség, hanem a létfentartási alkalmak mértéke szerint szaporodik. Ha nem állana fenn ily korlát, akkor a népszaporodás nagyobb, de a selectio kisebb volna, esetleg a nullával egyenlő, s nem volna kedvezőnek mondható az az emberiség kívánatos szellemi niveaujának megőrzésére.³

¹ Id. munka 228 old. — Ammon könyvén mindenhol észrevehető a Francis Galton munkáinak (*Hereditary Genius: an inquiry into its laws and consequences*. 1869 és *Inquiries into human Faculty* 1883.) a hatása; itt is a Galton által felállított „tehetség-osztály“-okkal operál, de olyképpen építi ki Galton szellemes, ámbár csak némelyek által elismert értékű fejtegetéseit, hogy egyfelől a tehetségés, az erős és gazdag, másfelől pedig a tehetségtelen, a gyöngé és szegény fogalmát egyenértékűeknek correlativoknak veszi, mivel az embereket egyrészt tehetségük, másrészt jövedelmük szerint osztályozván, — a tehetségek és jövedelmek binominalis görbéje az ő rajzában egymással teljesen megegyezett. Mindenesetre ámulatba ejtő eredmény; nem hiába, hogy kiméletlen kritikában részesíti Loria az egész panmixis elmélettel együtt, melyből Ammon is kiindult. (*A sociologia feladatai és iskolái*. 1904. 61—65. old.)

² *Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie*. 1893. 150. old.

³ Id. munka 229—230 old.

Marx tőke- és vagyon-eloszlási és így népesedési elméletével is szembeszállva hirdeti, hogy nem a kapitalizmus, hanem az alsóbb néprétegeknek aránytalanul nagy szaporodása oka a nyomor elleni védekezés nehézségeinek.

De azért Ammon social-anthropologiai elmélete nem lát veszélyt az alsóbb néposztályok e nagy arányu szaporodásában. Galton ugyan felvetette azt a kérdést, hogy vajjon nem nyomja-e le a proletáriátus korai házassága s gyermekeinek nagy száma az összesség átlagos szellemi színvonalát, és matematikai számítások útján is megpróbálta igazolni ama nézetét, hogy mivel az intelligensebb és elővigyázatosabb osztályokat, a melyek később házasodnak és oly sok utódot nem nemzenek, mert nekik jobb jövőt óhajtának biztosítani, az idők folyamán az alsóbb néprétegek a maguk tulnag gyermekszámával mindinkább szorongatják, a szellemi téren a visszafelé való haladástól kell tartani.

Csakhogy Galton — mint Ammon, a természetes kiválasztás tanának ez apostola, kiemelni el nem mulasztja — e vizsgálódásnál egy hatalmas factort figyelmen kívül hagyott. Ez a factor pedig a természetes kiválasztás, mely kettős irányban hat: felemeli az alsóbb néposztályok egy részét a felsőbbe, más részét pedig, mint hasznavehetetlent megsemmisíti, úgy, hogy ez által a felsőbb rétegek megerősödést nyernek, míg az alsóbbak gyöngébbekké válnak.¹

Különben is a nagymértékü szaporodás a népelet egészséges állapotát jelenti. Kivánatos volna azonban mindenesetre, hogy a fiatal munkások oly korán ne nősüljenek; de e tekintetben kevés a kivihető. Még a katonáskodás általános kötelezettsége az, a mely kedvező irányban hat, a midőn a szolgálati idő előtt szabály szerint a nősülést.² Az alsóbb néposztályok erős szaporodásának okát a nemi ösztön korai kifejlődése és korai kie-

¹ Id. munka ugyanott.

² Id. munka 233 old.

légítése képezi, továbbá a jobb táplálkozás szempontjából is erős vágy a házasság után, mert ha a munkás házi kosztja nem igen tápláló is, jobb, mint a nőtlen munkás tápláléka; az idősebb barátokkal való együttlét, mely a fantáziát izgatja. De még a munkás sokszor becsület dolgának tekinti a házasságot: egy leánynyal való ismeretése, kit szégyenben hagyni nem akar, becsületbeli kötelességévé teszi annak nőül vételét; s figyelembe veendő az is, hogy a munkás házaselete kerüli az erkölestelen praeventiv eszközök alkalmazását, bár az önkéntes tartózkodás, tekintettel a nő egészségére és anyai kötelességeire, nem volna hibáztatható; csakhogy itt meg oly materialis körülmények forognak fenn, (pl. a lakás szűk volta) a melyek az ajánlott tartózkodást megnehezítik.¹

A proletariatus nagy mérvű szaporodásának láttán Galton attól tartott, hogy a társadalom súlypontja az alsóbb néposztályok felé fog eltolódni. Mily messze van a társadalom a súlypont ily áthelyezésétől? — arra nem tud adni Ammon biztos feleletet. De fél tőle, mert lehetségesnek tartja a processust s fél azoktól a gazdasági és socialis rázkódtatásoktól, melyek a társadalmi súlypont emez eltolódását nyomon kísérik, és így ellentétbe látszik jönni előbbi állításával, mely nem látott veszedelmet a tulságos népszaporodásban, hisz a „jótékony“ természetes kiválasztás csakis e mellett tud valójában érvényesülni.

Amint műve idevonatkozó foglalatja e kivonatából meggyőződhattünk, Ammon a Hansen elméletét bőviti, mélyíti, de még is a főbb pontokban eltér, bár tán öntudatlanul, mintaképétől.

Hansennek az a véleménye és ezt statisztikailag is bizonyítani óhajtja, hogy a városokba bevándorló elemek csak kivételesen fordulnak a munkásosztály felé, míg Ammon ezt látja szabálynak és állítását szintén számokkal igazolja. Hansen a középosztály kipusztulásának okát az ezen osztályhoz tartozóknak a birtoktalan munkások sorába való lesülyedéssel magyarázza, míg Ammon

¹ Id. munka: 235. old.

ezt csak kivételesnek, s „természetellenes“-nek tartja; Hansen azt hiszi, hogy az alsóbb néprétegek szaporodása természetes okra vezethető vissza, és hogy e rétegeknek természetes szaporodása nagyobb, mint a többi néprétegeké, míg vele szemben Ammonnak az a véleménye, hogy az alsóbb néposztály tagjainak száma csak a bevándorlók szaporasága következtében emelkedik.¹

Ammonnak a munkája azonban nemcsak „egy social-anthropologia vázlata“, mint a címe mondja. Több annál. „A socialis kérdéssel foglalkozó minden művelt egyén számára“ íródott ugyan, de vitairatul a — socialismus ellen. Természettudományi: anthropologiai, biologiai tudását használja itt fel Ammon, hogy ezek alapján kiáltsa a világ fülébe: hiába álmodoztok balga utópisták a jövőndő socialis államról, természetes és életképes egyedül csak az a társadalom lehet, a mely természetes alapokon nyugszik; e természetes alapok pedig: a kiválasztás, a szabad verseny, a rendek hiányoznak ama természetellenes államban. A társadalom vezetésére a kiválasztott socialis aristokratia hivatott, nem pedig a tömeg. A historia is megtanithatta volna már erre az emberiséget. Nem szabad tehát a gyűlölködő, osztályérdektől vezetett, minden judicium nélküli tömeget politikai befolyáshoz engedni; az aristokratiának a természetes uton kiválasztottaknak kell vezetniök a társadalmat, melynek jelszava legyen ugyan „mindent a népért“, de nem „mindent a néppel.“

Világos az, hogy az ilyen felfogás igen kevés hívőt találhat magának azok között, kik hivatásból foglalkoznak a társadalmi tudományokkal.

Tullépnök azonban tulajdonképpen feladatunk kereteit, ha Ammon e sajátos nézetei cáfolásába bocsátkoznánk. Amint Kidd Benjamin, aki az észben és értelemben a társadalom fejlődésének akadályát látja s a fejlődést, a haladást egyedül az erkölcs és a vallás jóttevő hatásának tudja be, a Weismann-féle theoria alapján álló, bio-so-

¹ V. ö. Kuczynski id. m. 158 old.

ciológiai elméletében szintén az u. n. „felforgató elméletek“ ellen intéz csatákat,¹ Ammon is azért küzd az „uj eszmék“ ellen, mert megtalálta a természettudományi ismeretek alapján ama természetes alapokat, amelyeken a társadalomnak nyugodnia kell. S éppen azért egyoldalú és éppen azért hibás mindakét társadalmi elmélet, mert mindent a biologus szemüvegén néz és azt akarja beigazolni, hogy egyszerű, világos, kézzelfogható okra vissza lehet vinni a társadalmi élet minden jelenségét, holott azokat az, aki azokkal hivatásszerűleg foglalkozik: a sociologus, a socialgazda, igen bonyolultaknak itéli. De azok a nagy tévedések, melyekbe egyoldalúságuk miatt a természettudományi vagy zoológiai képzettségű emberek esnek, ha socialis kérdésekkel foglalkoznak, könnyen megmagyarázhatók: azt a fontosságot, melylyel a socialis osztályok birnak, ők kevésre becsülve, figyelmen kívül hagyják. Ők mindenhol a létérti küzdelem nagy igazságával operálnak, de megfelelkeznek arról, hogy a harc a létért nem közvetlenül folyik minden individuum, mint ilyenek, között; helyes értelemben versenyről csak ugyanazon osztály, ugyanazon foglalkozási csoport és társadalmi réteg tagjai közt lehet szó. Az osztályalakulás pedig historiai események és fejlődés eredménye s nem természettudományi, hanem társadalomtörténeti képzettséggel lehet csak itt előrehaladni.²

Ennek a kérdésnek fejtegetése azonban a népesedési elmélet fejlesztésének kérdésétől kissé távol vezetne bennünket.

Hogy Ammon sajátos és téves sociológiai nézetei dacára előbbre vitte a népesedés elméletét, amennyiben mélyítette a Hansen tételeit, az azonban elvitathatatlan marad. A három népességi fok már adva volt Hansen által, mint kész anyag, melyet Ammon az egyébként nagy

¹ *Társadalmi evoluczió*. 1905. — Lásd a népesedés kérdésére vonatkozó fejtegetéseit: a 208 és köv. old. — V. ö. Loria id. munkája 65 és köv. old.

² V. ö. Herkner id. m. 461 old.

igazságokat tartalmazó kiválasztási elmélet kívánalmainak megfelelően tudott gyurni és alakítani, főleg azután, hogy a szakszerű kritika Hansen gazdaságtani tévedéseit előtte már feltárta. És ebben a tekintetben tőle az az érdem meg nem tagadható, hogy szorosabb kapcsolatot létesített a természettudományok mai állása által nyújtott ismeretek és a népesedési tan között. De hogy sokszor tuloz és épp ott esik tévedésekbe, ahol a továbbépítéshez első sorban gazdaságtani tudás kell: az könnyen megérthető.

VIII.

A népesedési elmélet újabb fejlődésének vizsgálata — uti figura docet — kevés positiv eredménnyel jutalmazza a kutatót.

A társadalmi tudomány igazságai nem lehetnek, de nem is mások, mint az élet igazságai. Ez az igazság pedig a még láthatár alatt levő nap, amely aranyos sugárkévét szétszórja a láthatár felett; sugarait: ama jelenségeket, amelyekből létére következtetni lehet, látja az, aki az e sugarak által megvilágított mezőn ballag, de a ragyogó világosságu nap, az igazság, a tudományos igazság napja még mindig el van rejtve szeme elől; akkor pillanthatná meg azt, ha megtalálná a mezőn keresztülvivő sok-sok ut közül amaz ösvényt, mely biztosan vezetné el az ingoványok, mocsarak, a későbbi szakadékok elkerülésével a láthatár szélére, ahol már lefelé hajolt a gömbölyü föld s látásában mi által sem korlátozva, állana a bolyongó, a kutató előtt a nap, a ragyogó nap, az igazság napja.

A kutató el is indul a virágos, illatos tavaszi mezőn, amelyet derűs világossággal von be a láthatár alatt levő napnak a zenithről visszaverődő számtalan sugara. De elszomorodott szívvvel látja bolyongásaiban, hogy a tavaszi mező virágai lassacskán elfogynak, letaposott, később kiégett, fü nélküli foltok tünedeznek elő, és mintha élő lények jártak volna már itt, erős lábnyomokat fedez fel, dulakodásnak, harcnak nyomait. Majd utjában pusztító csatának emlékeihez: holtakkal takart sátrak foszlányai-val, diadalmi zászlók rongyaival s tört fegyverekkel fedett csatamezőre jut, és azt a kis ösvényt, melyet meg kellene találnia, hogy rajta haladva, elérje a láthatár pere-

mét, — eltakarják az elesettek, a harcosok hullái, a sátrak roncsai, az eldobált harci jelvények. Schol-semerre kivezető: át próbál gázolni a csatamezőn s még hallja itt-ott a haldoklók jaj-szavát is, látja a távolban az előre nyomuló diadalmas csapatot, mely itt ütközött meg, itt harczolt azért az utért, amely hite szerint az igazság napja felé vezet, és most a nyert csata után tör rajta előre, előre . . .

Ez symbolisálva a tudományos kutatás.

Az igazság napja alól van a láthatár peremén, csak sugarait küldi a fölé; de a kutató a napba is szeretne betekinteni; küzd hát, hogy közelebb jusson hozzá, csatázik másokkal, a kik a tágas harcmezőt átszelő sok-sok ut közül egyet már elfoglaltak a magok számára. Talán elesik e harcban, talán ő lesz a győző és ekkor tovább hatol előre, épp úgy, amint mentek már előtte ezeren és ezeren és jönnek még utána ezeren és ezeren, mert mindannyiokat az a meggyőződés érlelődött hit, az a tudat hatja át, hogy kell lenni igazságnak, kell lenni ragyogó napnak, mert kié volnának különben a ragyogó sugarak? Keresi hát az utat, az ösvényt ő is. Vajjon el jut-e rajta s mikorra jut el a láthatár pereméhez, ahonnan a ragyogó napot teljes világosságában megláthatja? . . .

Ez a kép jut az eszembe, amikor a népesedési elmélet újabb fejlődéséből levonható tanulságokat óhajtanám megállapítani, az elmélet jövő haladása, fejlődése irányát kijelölni és a magam erejéből is közelebb vinni valamivel az e mezőn kutató tudományt a hitem és tudásom szerint igaz ösvény megtalálásához.

Az a tollharcz, mely a népesedéstan mezejét kitaposottá, sivárrá változtatta, szinte eredménytelennek mondható. Nem igen sokkal vitte az előre az elméletet, mert akik e téren kutattak, igen kevés kivétellel nem annyira az élet mutatta jelenségekből igyekeztek levonni a törvényszerűséget, hanem kezdettek vagy folytattak legtöbbször csak szavakon nyargaló vitákat; ami elméletnek lehet ugyan elmélet, de tételeihez

a való életnek vajmi csekély köze van. És nagyobb részt megmaradtak azon az ösvényen, amelyen több, mint száz éve Malthus próbált közelebb jutni az igazsághoz; de mivel így nem látták, mert nem is láthatták meg a ragyogó napot, későn, igen későn eszökbe jutott keresni egy más olyan utat, mely az igazsághoz talán inkább elvezet. De mindeddig — majdnem száz éven át — a Malthus által formulázott theoria határai között, s legtöbbször meg nem értve, sőt félreértve őt, mozgott a népesedéstan. Ez a körülmény hozta azután magával, hogy a Godwin és Malthus „személyes ügye,” t. i. az, hogy kettőjük közül kinek van igaza, — szolgált a száz éve folyó harcnak alapjául, ahelyett, hogy azt kutatták volna, miképpen lehetne fejleszteni, kiépíteni az elméletet, hogy az valóban törvényszerűségeket állapítson meg, hiszen szerzőik által formulázott alakjában mindkettő oly egyoldalúságokat, az élet tényeivel meg nem egyező oly szabályokat tartalmaz, melyek az elfogulatlanul vizsgálódó előtt nem sokáig maradhatnak észrevétlenül.

A természettudományok már rég beigazolták azt, hogy emberiség physiologiai szaporodási képessége felette gyors és végtelenségbe vivő. Azonban nem egyedül csak az emberé e képesség, bir azzal minden organikus lény, és így, hogy ha e képességét a természetes ellenhatások korlátok közé nem szorítanák, végtelen szaporodásra irányuló tendenciája korlátlan propagatióban juthatna kifejezésre.

Azt is igaznak ismeri el mindenki, hogy amint az emberiségnek, épp úgy az összes organikus fajoknak létezése is a lélfentartás eszközeinek mennyiségétől függ; folyton emlegetett közhely ez, amelynek értelme az, hogy az in abstracto határtalan szaporodási képességnek az illető faj létezése iránt ellenséges módon nyilvánuló számos természeti jelenség szab határt. Így azután minden faj számbeli tényleges összege resultansává válik egyfelől saját termékenységi, szaporodási számának, másfelől pedig a fennállása, létezése iránt ellenséges körülmények összegét feltüntető megsemmisülési számnak. Minél magasabb a megsemmisülési quota, annál nagyobbak kell

lennie a szaporodási arányszámnak is, hogy egyáltalában létezdhessék és fenmaradhasson az illető faj.¹

Ez olyan igazság, melyet indokolni és bizonyítani merőben felesleges; és azt, ha nem is így, élesen odaállítva, de a tényekből folyó következtetésekben hallgatagon sejtetve már a Malthus előtti irodalomban is elég gyakorta feltalálhatjuk, úgy, hogy amint Dühring csipősen megjegyzi: „emez általános ideának világra hozása céljából nem kellett az angol papra várni.“²

Malthus ezt az általános igazságot használta fel népesedési törvénye formulázásánál, csak hogy ő ezt a törvényt élesen és szembeszökően akarta kidomborítani, ezért azt egy matematikai schemában fejezte ki; ezzel pedig az járt, hogy tételét oly alakba préselte be: szám- adatok közé, — hogy többé az, a matematikai kifejezésbe be nem illő volta miatt a valósággal meg nem egyezhetett; nem egyezhetett meg főleg azért, mivel az emberiség szaporodását feltüntető matematikai kifejezés mellé, vele szemben egy más matematikai képletet is állított, amelynek felvétele, s matematikailag való formulázása teljesen önkényes; és így, ha az alap már ingatag volt, mennyivel inkább ingatagoknak kellett lenniök ama messzemenő socialpolitikai conclusióknak amelyeket Malthus tételeiből levont.

Az általános igazságot elfogadjuk, mert azt el is kell fogadnunk, azonban ezzel nem ismertük el azon tételek érvényességét, amelyeket Malthus ez általános igazságból leszűrt, vagy ahhoz fűzött. Ez már egészen más dűlőre tartozik. És itt válik ketté az utunk: mi a népesedés törvényének megtalálása végett itt térünk le a Malthus és hivei által kitaposott, de hasztalanul kitaposott ösvényről.

Azt figyelembe vesszük és el is ismerjük, hogy a né-

¹ V. ö. Ludwig Kuhlenbeck *Natürliche Grundlagen des Rechts und der Politik*. Ein Beitrag zur rechtsphilosophischen und kritischen Würdigung der sog. Deszendenztheorie. Eisenach und Leipzig. (Évszám nélkül; úgy gondolom, 1904-ben jelent meg) 40—41 oldal.

² *Cursus der National- und Socialökonomie* etc. 121 old.

pesség és a létfentartási eszközök szaporodása között nem csak kvantitatív különbség létezik, hanem kvalitatív is; vagyis mindkettő megsokszorozódása más és más elv alapján, tehát nem csupán arányai tekintetében eltérőleg, történik: az emberiség a népesség szaporodása multiplicatio, a létfentartás eszközeinek szaporodása pedig additio útján megy végbe. Azonban nincs kizárva, hogy a létfentartás eszközei periodikusan gyorsabban szaporodjanak, mint a hogy a népesedés történik; ez lehetséges, de ha a népesség száma elérte már a mennyiségre nézve erősen felnövekedett létfentartási eszközök szabta határokat, azokon túl csak rövid ideig maradhat az, tartósan soha, mert a népesség mennyiségét szükségképpen a létfentartási eszközök mennyisége határozza meg. Ez az analízis, melyet hasonló alakban már Hansennél találunk,¹ korántsem vak követése a Malthus arithmetikai és geometriai soraiban felvett számadatoknak, mert azok a sorok, úgy, amint a „népesedés törvényé-“ben foglaltatnak, az egész 25 esztendő megkettőződési periodussal együtt valójában csak „gyermeteg állítás“-t képeznek.

Mi magunk részéről meg vagyunk győződve arról, hogy az a fenyegető kép, melyet Malthus rajzol: az abszolút túlnépesedésnek lelkünket irtózáttal és borzalommal eltöltő képe a valóság küszöbét nem lépi át s meg vagyunk győződve, hogy Malthus csak sajátos socialpolitikai elvei igazolására s Godwin socialistikus rendszere elleni állás foglalása erősítésére állította a haladó emberiség feje fölé, az ő hite szerint Damokles kardja gyanánt ez abszolút túlnépesedést, holott ha még ily éles kard volna is az, oly erős kötelék tartja biztosan és nyugodtan az emberiség feje fölött, hogy leesésétől tartani nem kell.

Az emberiségnek in abstracto végtelenbe vivő physiologiai szaporodási képessége sohasem idézett elő, de sohasem is fog in concreto abszolút túlnépesedést előidézni. Először is azért nem, mert az egyes egyénnél a propa-

¹ V. ö. id. munka 6—7 old.

gativ képesség a valóságban egyfelől csak bizonyos időbeli korlátok között s testi egészségtől feltételezetten van meg, másfelől pedig, ha meg van is, e képességnek érvényesítése: az ösztön sokszoros kielégítése sem jelenti magában véve még a faj szaporítását, különben is az új egyénnek világra jövetelét megelőző, s fogantatásától a bölcsőig terjedő 35—40 hét időbelileg már is igen megszorítja a „korlátlan“ szaporodási képesség tényleges érvényesülését. Ezek az okok, mint magában az egyénben meglévő okok, első sorban érdemelnek figyelmet, pedig arra őket eddigelé nem igen méltatták a socialgazdák; és ez okok természetesen szerepet kapnak ott is, ahol a szaporodást illetőleg nem az egyes egyénről, hanem az egész emberiségről van szó.

De meg aztán az emberiségnek in abstracto korlátlan szaporodási képessége a tényleges megvalósulás: a valóságos szaporodás alkalmával azért nem vezet absolut túlnépesedéshez s azért van óriás eltérés az elvont propagativ képesség és a tényleges szaporodás között, mert minden emberi cselekvésnél különbözik egymástól a képesség és az akarat, — amint Sismondi elég régen reámutatott erre,¹ — már pedig az emberiség szaporítása az akaratától függ és az akaratban bírja egyszersmind korlátait is.

Tekintsük csak a mi cultur-társadalmainkat, a civilizatio államait, a monogam-házasságok birodalmát! Hány egyén található bennök, aki nem óhajt házasságra lépni! És hány egyén akad, aki házasságra lépve sem szaporítja faját! A házasságra lépni nem szándékozók között ismét hány egyén van, ki a házasságon kívüli viszonyban propagálván faját, ad életet olyanoknak, a kiknek homlokára a csak a magántulajdoni rendben létező örökjog és az ezzel kapcsolatos jogi felfogás a „törvénytelen származás“ bitó-bélyegét sűti! És hány egyén van a házasságban élők között is, a kinek nem természetes, ő benne

¹ V. ö. *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete*. Magyar kiadás 1899. II. kötet 227 old.

rejlő okok miatt (házasfelek nagy korkülönbsége, szerveik deformációja, betegség stb.) nincsenek utódai, hanem tisztán azért, mert akarata az utódok elkerülésére irányul!

A tények azt mutatják, hogy a civilisatio, mint ilyen, hatalmas ellensége a szaporodásnak: a mai civilisált államokban a szaporodás általában csökken. Mire vezethető ez vissza? Azt mondtuk fentebb; nem tekintve az egyénben benn rejlő okokat, egyedül csak az egyéni akaratra. Igen, de hát miért akarja az ember, hogy utódai ne legyenek? A felelet egyszerű: vagy gazdasági okokra vezethető vissza az utódok elkerülésére irányuló akarat, vagy pedig lélektani rugók hatásából magyarázható. Ezek az okok (tulajdonképp az okok egész sorának e kettős csoportja) pedig közreműködnek s éreztetik hatásukat már ott is, a hol az egyénnek házasságkötésre, vagy a házasságkötéstől való tartózkodásra irányuló akaratáról van szó, amidőn vagy érzelmi, tehát lélektani, vagy vagyoni, tehát gazdasági okoké a tulnyomó vagy kizárólagos szerep. Így aztán nincs igazok azoknak, kik „a házas élet és a szülői érzelem gyönyöreit, vagyis a szeretetet“ látják egyedül a házasságkötésre indító oknak, viszont „a szükséglettől, a nélkülözéstől való félelmet, vagyis az önzést“ a magányos életre bíró tényezőnek¹ mert e szerint minden házasság szerelmi házasság lenne s minden nőtlen maradt férfi, gazdasági okból, önző egyénnek volna declarálandó.

Vagyoni és lélektani okok folynak be azon egyéni akaratra, mely a szaporodás csökkenését kívánja még akkor is, ha ez a csökkenés a közjó: a társadalom, vagy mondjuk, az állam kívánalmaival ellenkezik. De a vagyoni okok elemzésénél a társadalom és az egyén kívánalma közti összhangnak ama hiányát meg lehet érteni.

A társadalom a szaporodás gyorsulását és növekedését kívánja, vagyis a munka produktívitásának emelkedését, az egyén pedig, — mivel az egyes jólétének kriteriuma nem az általa végzett munka produktívitása, hanem

¹ Sismondi id. m. ugyanott.

a birtok, tehát az, hogy minő és mily terjedelmű magántulajdonnal rendelkezik, — e birtoknak osztatlan fenmaradását vagy elaprózódásának lehető elkerülését óhajtja, egyéni érdekeivel ez egyez meg, tehát igen hamar fog vagyoni okkobból korlátot szabni az utódok nemzésének.

A birtoktalan népréteg : a munkásság, a proletariatus nem vet korlátot gyermekei számának, pedig ha valamely néposztályt, ugy ezt érintette meg — multbeli helyzetével szemben — a civilisatio szele ; és még is a civilisatio, mint szaporodás ellenes tényező, a proletáriatus körében nem, hanem csak a birtokos osztályokéban érezteti a maga befolyását. A nagy tömegek gazdasági helyzete akkor sem sokkal javul, ha azok tartózkodnak az utódok nemzésétől, viszont akkor is csak a régi nyomorult helyzet marad az, ha fajukat nagy mérvben szaporítják ; a munkásnak nem oly nagy gazdasági teher a nagyszámu család, mint a birtokos osztályok tagjainak : ezek mig egyfelől a neveltetés költségekkel erősen megterhelik magokat, másfelől a vagyon elaprózódását s ez által utódaik gazdasági helyzetének roszabbodását látják vagy érzik bekövetkezni családjuk nagy száma esetén ; a munkásnak vajmi kevés ama kiadása, mely gyermekei neveltetési költségeinek rovata alá volna veendő és még akkor is, ha voltak ily költségei, az első évek ezen csekély kiadásaiért igen hamar kap kárpótlást gyermekei korai munkája, illetőleg az ezért járó munkabér alakjában.¹

Akinek nincs tulajdona, azt már a római „proletarius“-nak nevezte, mintha ez csakugyan „ad prolem generandam“ volna hivatva s így arra rendelve, hogy több gyermeket hozzon a világra, mint a birtokos osztályok tagjai. És ez a népréteg, „melynek szokása a vagyontalanság, melynek fogalma a szegénységről az éhenhalás, oly gyakran kénytelen szenvedni a jelen fájdalmait, hogy

¹ Theodor Hertzka : *Die Gesetze der socialen Entwicklung*. Leipzig 1886. 190—193 old.

nem is fél már ama jövőbeli fájdalomtól, melyeket esetleg felesége és gyermekei fognak szenvedni.¹ Ha pedig felesége és már 6—7 éves gyermekei is keresnek valamicskét, akkor azok inkább szaporítani, semmint csökkenteni látszanak a proletár csekély jövedelmét; gazdasági okból tehát mi javallaná neki azt, hogy utódai szaporítását korlátozza, vagy, hogy a házasságon belül ily szempontból tartózkodjék természetes ösztönének kielégítésétől?

Amint gazdasági ok nem bírja rá a munkást utódai számának korlátozására, gazdasági ok az, mely házasságkötésre indíthatja; míg ezzel szemben a birtokos osztály házasságtól való tartózkodásának jelensége, tehát az, hogy a házassági hajlam a társadalom felsőbb rétegeiben csökken, s hogy a házasság alsó korhatára kitolatik, elsősorban gazdasági rugóra vihető vissza. A házasság férfi az esetek igen nagy számában nem csak a maga megélhetéséről kénytelen ugyanannyiból gondoskodni ezentúl, mint amennyi eddig csak neki állott rendelkezésére; gazdaságilag: vagyoni vagy jövedelmi tekintetben szűkebb viszonyok közé kerül így és a civilizációval karöltve emelkedő standard of life-ja kielégítésének vágya a házasságkötéstől igen könnyen visszatartja.

Ezen gazdasági rugók mellé azonban társulnak a lélektaniak: oly okok egész hosszú láncolata, melyeknek a népesedés kérdésében való szerepére sem Malthus, sem hivei nem ügyeltek. Amit Dumont megfigyelt s néhol egyoldaluan kirajzolt: a „capillarité sociale“, a társadalom elemeinek emelkedési energiája, visszatartthatatlan erővel száll szembe a szaporodással; ha a haladás általános előfeltétele a ballastoktól való megszabadulás, a haladni, az emelkedni kívánó individuum mindenáron el akarja, mert el kell kerülnie azt a terhet, mely emelkedésének útjában áll: ez pedig első sorban gyermekei nagy száma, és a népesedés korlátozásának ezen lélektani motívuma társul annak gazdasági motívumaihoz, és összefüggésben

¹ Sismondi id. m. 238—241 old.

van a birtokrenddel is: az a szerencsétlen proletár, aki előtt nem áll nyitva az út nyomorult gazdasági helyzetéből való felemelkedésre, aki tán sohasem fog többet keresni, mint ma, az miért mondjon le a házasságról s a gyermeknemzésről, hisz hozzászokott már, mert „hozzászoktatták, hogy ne ismerjen messzebb jövőt a szombatnál, amikor heti bérét kifizetik,“ lelki tulajdonságai így tompulnak el, capillaris vágya így válik semmivé, él, mit sem törődve a jövővel, mert hisz miért is volna azzal mit törödni? És amíg van valami, amit az emberek remélhetnek, és amit elveszithetnek, a míg a tulajdon és a gazdasági önállóság atmosphaerájában nőnek fel, addig lélektanilag is megindokolható a könnyelmű családalapítástól és gyermeknemzéstől való tartózkodásuk. De ha a radikális gazdasági átalakulás megteremti a nagyvárosi proletariátust, melynek áttekintése saját gazdasági helyzetéről és reménye biztos életfentartásra nincs és nem lehet, mely a véletlenre bizza magát, egész existenciáját, akkor már az válik lélektanilag indokolhatóvá, hogy könnyelműen alapítanak családot, könnyelműen nemzenek utódokat. S érdekes, hogy még a szabad és vad ősemler is igyekszik magzatelhajtás, vagy az ujszülöttek megölése által az utódok nagy száma okozta gazdasági romlás ellen védekezni, mert át tudja tekinteni a rendelkezésére álló létfentartási eszközök mennyiségét, nem azonban a proletár¹.

A „capillarité sociale“ fogalma alá sorozható okokon kívül másnemű lélektani okok is szaporodás-ellenes tényezővé válnak; az a félelem, mely szomoruan eklatáns példák után igen sok nő lelkében gyökeret ver: a félelem a szüléstől, a gyermekágyi bajoktól, a szüléssel járó elgyengülés nyomában felléphető különböző betegségektől, vagy attól, hogy, amint az ő éltét anyasága kora

¹ V. ö. Platter: *Grundlehren der Nationalökonomie*. Kritische Einführung in die soziale Wirtschaftswissenschaft. Berlin. 1903. 303—44 old. Sok helyen igen szellemes Malthus elleni argumentálása.

perceitől kezdve az eddigi veszedelmek helyett azok megsokszorozódott tömege fenyegeti, születendő gyermeke életben maradása egy percig sem biztos: azokat a fájdalmakat, melyek között világra hozza gyermekét, csak tevézhetik a gondok s az a folytonos rettegés, hogy a gyermeket minden percben elveszitheti. De ott a félelem a gyermekápolástól, majd a neveléstől az arra való hajlam hiánya, vagy más pszichológiai ok következtében. És aztán, ha az emberi akaratot ez alapjokban igen komoly okok szaporodás-ellenes irányban befolyásolják, nem épp oly hatalmasnak kell-e elismerni amaz inkább léha tényezők ez irányu befolyását, mely tényezők az élvezetekben való zavartalan részvétel vágyából származva, a nőnek szándékosan terméketlenné tételéig is vezethetnek? De lehet számtalan és számtalan ily pszichológiai motívumban gyökerező oka a procreatio csökkentésének vagy egyenes elkerülésének, s az egyes okok nem elszigetelten, hanem társulva másokhoz, bekapcsolódva a gazdasági természetűek hatókörébe, keresnek érvényesülést.

Ezek a lélektani rugók a házasságkötéstől való tartózkodás kérdésében is közrejátszanak a birtokos osztályoknál, de amint érthető is, nem tudnak hatni a proletariatusnál.

Az egyén boldogulásának, az egyén jólétének, mint elérendő főcélnak álláspontján áll a neo-malthusianismus. Tanításait, könnyen magáévá teszi, érveit könnyen elfogadja az egyes individuum, hisz akár saját gazdasági helyzetét tekintse, akár lélektanilag próbálja a neo-malthusianismus elveit megindokolni, azoknak az ott ajánlott módzatoknak hamarosan követőjévé válik, hisz a maga szempontjából, ne ki előnyöket biztosítanak azok. A társadalmi, az állami, a nemzeti politika magasabb követelményeinek megvalósítására nem fog alkalmassá válni az az egyén, akit egyszer már a neo-malthusianismus tanai a maga számára megnyertek: a népesedés elé erről a részről is oly akadály tornyosul, melylyel számolnia kell az egyéninél magasabb szempontokat kitűző politikáknak.

Malthus, munkája első kiadásában teljesen figyelmen kívül hagyta azt a kérdést, van-e vajjon az emberi aka-

ratnak szerepe a népesedés terén? A második kiadásban már erkölcstelen és erkölcsös irányban ható ily akaratot lát, mely a népesség fölöslegének létrejövetelét törekszik megakadályozni. Itt a nagy tévedés: az az emberi akarat, amely a szaporodás csökkentésén munkálkodik, akár gazdasági, akár lélektani motivumban bírja is gyökerét, az még magában erkölcstelennek épp oly kevésbé mondható, mint erkölcsösnek. A mai társadalmi és gazdasági élet mellett a házasságra lépés elé tornyosuló akadályok miatt a nemi ösztönnek házasságon kívüli kielégítését erkölcstelen praeventiv tényezőnek nevezni, és ezzel szemben a „moral restraint“-t erkölcsös praeventiv tényezőnek declarálni, egyoldalúság és tévedés: mert az elsőnek a mai gazdasági és társadalmi rendben való kiküszöbölése az emberi természetbe oltott ösztön elfojtása volna s épp ezért képzelhetetlen, a második pedig a Malthus által kívánt súlyos alakjában, — a házasságon belüli önmegtartóztatás csak azért, mert a létfenntartási eszközök szaporodása csekély, — a valóságnak meg nem felelő tények alapján felépített óhajtás s ezért kivihetetlen; de megkülönböztetésben is az első a szaporodásnak magában véve még korántsem utjában álló tényező, a második pedig, ha önmegtartóztatásképpen szerephez jut a házasságban, úgy az egyáltalán nem „erkölcsi“, hanem másféle, legtöbbször egészségi okokból történik.

Az emberiség szaporodási képessége alapján várható népesedés és tényleges szaporodása közötti hatalmas eltérés okát ezek a tények vannak hivatva felderíteni. Rajtok kívül még két ok szolgálhat érvül az abszolút túlnépesedés ellen. Az egyik a cultura haladására, a termelési technika folytonos tökéletesbülésére alapított argumentum Malthus ellen, hogy t. i. az emberiség annál többet termel fejenként, minél inkább szaporodik. A cultura mai fokán elért tudományos ismeretek és technikai vívmányok alapján von ez közelkeztetést a jövőre, s így eléggé reális basison épül fel, főleg, ha megnyesegeti a phantasia csapongásai utján nyert planumainak szárnyait, hogy beilleszlethessenek ezek a tervek a „komoly“ tudomány várható eredményei közé. Bajosabb

elfogadni már a második argumentumot, úgy, amint az ma construálva van. Ez a túlnépesedéstől való aggodalmat azért itéli fölöslegesnek, mert a szaporodás Malthus-féle törvényét hamisnak tartja, hisz szerinte a csökkenő szaporodási képesség physiologiai törvénye fog annak a helyébe lépni. Physiologiailag ezt a tételt a tudomány ma még nem igen tudja igazolni, — bár, ismételjük, a physiologusok állításainak igazságában meg kell bízunk, s feltételezhetjük, hogy amit állítanak, az valóban igaz — de ha kétséget kizárólag igaz volna is ez a tétel, a kérdést gyökerében még akkor sem ragadná meg és így nem is tudná megoldani. Nem az a kérdésnek a lényege, amit nálunk Ráth Zoltán is hangsúlyoz¹, hogy a szaporodási képesség a jövőben csökkenni fog s azért fog csökkenni, mert szellemileg erősen fejlődik az emberiség: a népese-
 dés szempontjából a képesség ily csökkenése irrelevans. Az a kérdés, hogy a szülöttek száma miért csökken, a tényleges szaporodás miért lesz kisebb? Ha pedig itt fekszik a kérdés lényege, akkor nem physiologiai jelenségre kell visszamenni: gazdasági és pszichologiai okokkal meg tudjuk magyarázni a szülöttek számának a birtokos osztályok körében való csökkenését; azért csökken a tényleges szaporodás, mert a gazdaságilag és szellemileg előrehaladt embernek egyéni érdeke kívánja azt. Természetes aztán, hogy ezen az állásponton fölöslegessé válik új biologiai vagy physiologiai törvények felismerésén és bebizonyításán fáradozni.

Az általános, abszolút túlnépesedés pusztá kísértet: a multban sem fenyegetett s a jövő ködéből is csak a sok-sok tulzó aggodalommal telt képzelet látja árny gyanánt felénk gomolygani; e kísértet miatt nyugtalankodni nincs okunk. Az a túlnépesedés pedig, mely, mint helyi, vagy mint relativ, ma előttünk ismeretes, nem rejt veszedelmet magában, hisz egyfelől a legfontosabb culturnépeknek az egész föld kerékiségén való extensiv elterjedéséhez, másfelől pedig a culturának intensiv emeléséhez s ala-

¹ V. ö. *Népesség és népese-
 dés című dolgozatával. - Közgaz-
 dasági Lexikon (Budapest, 1901.) III. kötet. 92. old.*

csenyebb fokról magasabb emelkedéséhez ez vezet és ez vezelett.¹

Hogy azonban az absolut túlnépesedés kérdése manapság is aktuális, az csak a Malthus még ma is erős hatásának tudható be. A jövőendő évszázadokat bizonyára más problémák fogják foglalkoztatni, amint, hogy minden kornak megvannak a maga aktuális sociális kérdései. Ma a népesedés kérdése elsőrangú fontosságú, elméleti és politikai szempontból is. De a túlnépesedés jövőendő kérdésével foglalkozni az elmélet szempontjából fölöslegesnek tartanók még akkor is, hogy ha félnénk, vagy félnünk lehetne attól, s épp ily fölöslegesnek látszanék idevonatkozólag, a messze jövőendőre szóló népesedés-politikai terveket felállítani.² Az pedig másrészt tény, hogy a birtokos osztályoknak mai, önmagukra elég sikerrel és előnyvel járó népesedési politikáját hiába veszi anathema alá a magasabb szempontoktól vezérelt állami és nemzeti politika, hiába nevezi azt sexualis elfajulásnak, hasztalan áll meg kétségbeesve a házassági kedv hiánya miatt bekövetkező prostitutio, a házasságon kívül született gyermekek, a nagy gyermek-halandság, a gyermek-ölések, a természet ellenes tajtalanságok és bünök felett, hiába nevezi még az erkölcsös Malthus jámbor „moral restraint“-jét is a „bünök takaró“-jának, és hiába jósolgatja az erkölcsi kötelek felbomlásának mihamarabbi bekövetkezését, egy új Sodomát és egy új Gomorrhát, — hiába küzd a természetes kiválasztás szempontjáról a gyermekek csekély száma ellen, hiába fenyegeti az egyeseket családjuknak a nem is oly messze jövőendőben beálló kihalásával,³ — ha ez mind igaz és mind jogosult is, midőn a neki megfelelő állásonról hangzik el: a mai birtokrend mellett ezeken a tényeken előre láthatólag nem igen fog tudni változtatni.

¹ V. ö. Eduard von Hartmann: *Die sozialen Kernfragen.* (Leipzig 1894.) 562. old.

² V. ö. Theobald Ziegler: *Die soziale Frage eine sittliche Frage* (Leipzig 1899.) VI. kiadás, 166. old.

³ Hartmann is ezt teszi: id. m. 534—534. és 522. old.

Általános igazság, el is fogadtuk tehát, hogy a népesség létele a létfenntartási eszközök mennyiségétől függ, vagyis in abstracto a végső határ valamely népességnek a végtelen felé törekvő növekedésére a rendelkezésére álló létfenntartási eszközök mennyisége. Csakhogy nem az abstract szaporodási képességgel, hanem a tényleges szaporodással van dolgunk még az elmélet szempontjából is. Így aztán mi nem kötjük, mint előfeltételhez, a népesedési problema megoldhatását ahhoz amihez Hansen¹ és vele együtt Mandelló,² hogy t. i. a népesedés nagy kérdésére kielégítő és helyes felelet adatnék akkor, ha ki lehetne mutatni azt, hogy a létfenntartás eszközeinek gyarapodása vagy csökkenése az ember természetes szaporodási képességére befolyással bír, mert szerintünk a szaporodási képesség a népesség tényleges mennyiségére még magában véve nem irányadó, hisz mi a gazdasági vagy pszichológiai motívumok által befolyásolt emberi akarattól látjuk függőnek a népesség tényleges számát.

Azonban mivel egyfelől az emberi akaratra irányító hatással bíró és e két nagy csoportba sorozható okok igen számosak; másfelől pedig ez okokat csak a mai kultúrtársadalmakban, a mai magántulajdoni rend hatalma alatt, a birtokos osztályok tényleges szaporodásának, illetve szaporodásuk csökkenésének rugóiuul, de nem a magántulajdoni rend előnyeiben részt nem vevő és egyedül két keze munkájából élő munkásosztály szaporodásának tényezőiül láttuk szerepre jutni: egységes népesedési törvényről, a mely felette álljon az idő- és területbeli eltérések, a jogi és birtokviszonyok, a társadalmi és gazdasági helyzet, a szellemi fejlettség és a civilizatio minősége és mértéke okozta különbségeknek, és így érvényes legyen mindenkor, mindenhol és mindenkire. — egy ily egységes népesedési törvényről szó sem lehet ha csak ama bizonyos, sokat emlegetett axiomát: — hogy a népesség lételét a létfenntartási eszközök mennyisége determinálja, — ilyenül nem tekintjük. No de hát ezért valóban fölösleges lett volna Malthusra várni!

¹ Id. munkája 10 old.

² Id. tanulmánya 420 old.

Azt az új irányt, amelyben haladni kell, hogy a helyes utat az igazság napja felé megtalálhassuk, már kijelölte Hansen akkor, amidőn megkísérlette felbontani alkotó részeire a népeiséget s kutatta, nincsenek-e, nem különülnek-e el benne oly csoportok, amelyek egymástól eltéréseket tüntetnek fel a szaporodást illetőleg? Annyival inkább kell, hogy ez a kísérlet a népesedés-elméleti kutatások új utra terelésének ítéltessek, mivel eddigelé a népesedés elméletével foglalkozók épp úgy, mint Malthus, a népet, a népeiséget csak, mint egészét vizsgálták. Ezzel szemben jelentős reformot, az elmélet hatalmas fejlesztését jelenti, ha a népesedési mozgalom a nép alkotó részein vizsgálják s ezen alkotórészek szaporodásának feltételei s különböző viszonyaik alakulása külön-külön tétetik tanulmány tárgyává. Hansen azonban ott vált egyoldaluvá, a midőn csak a gazdasági alapon való elkülönülés figyelembe vételével haladt előre, holott abban a nagy szövevényben, amelyet a társadalom különböző osztályai alkotnak, a csoportokba tömörülés alapja igen számos és nem csupán gazdasági: a nemzetiség vagy nyelv, a race, a vallás megosztja az embereket és az ily alapon alakult csoportok csak olyan heves küzdelemben vannak egymással, mint azok, amelyek gazdasági alapon különültek el. Csupán ezeknek együttes figyelembe vétele adhat majd hű képet arról a küzdelemtől, fejlődési processusról, amelyen mindenütt és mindenkor átmegegy a népeiség.

Ezt emelte ki először Mandelló Gyula¹ és megmutatta ezzel azt az utat, melyen a jövőben a kutatásnak haladnia kell. Ujabbán Balás Károly is² egyetemes ösz-

¹ Id. tanulmánya 425—426 old.

² *A népesedés*. Budapest 1906.

A népesedés Malthus-féle törvényét Eduard von Hartmann sem tartja kielégítőnek és körülbelől oly okok miatt nem s amelyek Hansent a népesedési elmélet reformálására birták, bár nem fejtette ki bővebben e nézetét és csak melleleg veti oda, hogy nem lehet a népesedés empirikus törvénye megbízható, hisz csak a mérsékelt égöv egy részének statisztikájából vonták azt le, már pedig minden égövre és minden fajra érvényes ily törvényt kellene formulálni. (Id. munkája 523 old.)

szetoglaló tekinteteket kíván érvényre juttatni, de népesedés-politikai nagy dolgozatában nem sikerül neki mindenhol megvalósítania a maga elé tűzött célokat.

A Hansen-Mandelló-féle uton kell véleményünk szerint haladni annak, aki a népesedés elméletét fejleszteni kívánja. De még ekkor sem vett figyelembe minden fontos tényezőt.

A társadalom nem csak gazdasági tényeken nyugszik, az ember nem csak termelő és fogyasztó, hanem minde- nek előtt természeti lény, kinek bizonyos veleszületett hajlamai vannak, a melyek nélkül saját élete, de a társadalom élete is képzelhetetlen. Ezek a hajlamok és tulajdonságok azonban nem minden embernél egyenlők, úgy, hogy egyik ember abban a helyzetben előre jut, melyben egy másik még existálni sem tud. Ezt a természettől meglevő egyenlőtlenséget a leggondosabb nevelés sem tudja eliminálni. És jelentékeny körülmény még az is, hogy az emberiség természetes uton állandóan olyké- pép ujul meg, hogy a gyermekek az elhalt öregek helyére oly külső körülmények között lépnek, a melyek hasonlóképpen alá vannak vetve a folytonos átalakulásnak. A társadalmi életben mindenki az ő különös képességei alapján igyekszik helyét elfoglalni s e képességek bizonyos fokig öröklődők. A társadalom tehát nem merev változatlan, hanem a fejlődés foka szerint változó, melyre szaporodás, átöröklés, a hajlamok, a képességek különbözősége s e mellett külső tényezők, mint nevelés s a gazdasági viszonyok stb. birnak befolyással.¹

Ezért kell pszichologiai ismeretekre, de meg a természettudományok adta alapokra is támaszkodnia, nem pedig csupán a gazdasági tényezőkkel számolnia annak, aki a népesedési elmélet terén kutatni óhajt; ez irányu vizsgálódásainak eredményei aztán fejleszthetik tovább a népesedés-tant, amidőn társulnak a népesség rétegeire való felbontásának Hansen és Mandelló kezdeményezte methodusa útján elért resultatumokhoz.

Az elmondottakból levonhatjuk a következtetéseket :

¹ Ammon id. m. 2—3 old.

Álláspontunkat fentebb már körvonaloztuk: nem a szaporodási képesség csökkenésének vizsgálatában látjuk a népesedési elmélet fejlesztését, hanem a tényleges szaporodás csökkenése okainak feltárásában, mi ezt az egyénben benrejő természetes okoktól eltekintve, az emberi akaratra visszük vissza, melyet a motivumok két csoportja: a gazdasági és a pszichológiai, befolyásol. De más ez okok betolyása idő, hely, vagyonrend, jogi állapotok, gazdasági és társadalmi helyzet szerint, sőt lehet más a nemzetiség, nyelv, race, vallás stb. alapján elkülönült csoportokban is: ezeket a tényezőket mind együttesen méltatva, s a két csoportba sorozott okokat a gazdaságtan s a pszichologia nyújtotta ismeretek útján pontosan mérlegelve, fejleszthető csak a népesedés elmélete, amidőn igen érthetőleg, le kell tenni arról, hogy összefoglaló, általános népesedési törvény formuláztassék.

A tudományos kutatást symbolisáló hasonlatunkban egy bizonyos ösvényről van szó, mely hitünk és tudásunk szerint elvezet a láthatárra, honnan a tudományos igazságok napja meglátható.

Meggyőződésünk, hogy a népesedési elméletre vonatkoztatva, ez az az ut. De biztosak vagyunk benne, hogy igen hosszú, igen küzdelmes ut lesz ez, melynek megtartásáért nem egyszer kell majd csatázni. Ámde nemcsak amiatt, mert idegen tudomány mezején visz az keresztül, amidőn a határsértés miatt kell szenvednünk, hanem mivel ez az ut, úgy gondoljuk, saját tudományunk mezején azok utait is keresztezi, akik velünk egy célra töreksenek, csakhogy más helyről indultak ki és más irány felé haladnak. Már pedig ezek zudulnak fel első sorban utaink kereszteződésénél, hogy őket biztos előhaladásukban megzavartuk, meggátoltuk . . .

Pedig legcsekélyebb ilyen szándék sem él lelkünkben. . .

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1974

Ugyanazon szerzőtől könyvalakban megjelentek :

1. **Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke.** 1904. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.
2. **Az orosz mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig.** 1904. Budapest, Franklin-Társulat.
3. **Die Reform des bäuerlichen Erbrechts in Ungarn.** 1906. Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung.

Sajtó alatt :

4. **Pénzügytan.** (Államgazdaságtan.) 1906. Budapest, Stampfel-féle könyvkiadóhivatal. (Révai testvérek irod. intézet. r.-t.)